

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ
YARATDIĞI SOSİAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN
QALDIRILMASI YOLLARI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bədəlov Fərid Fizuli

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ
YARATDIĞI SOSİAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN
QALDIRILMASI YOLLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 – İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Turizmin iqtisadiyyatı

Qrup: 86

Magistrant:

Bədəlov Fərid Fizuli

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Bədəlov Fərid Fizuli oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlər və onların aradan qaldırılması yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ YARATDIĞI SOSIAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Turizm pandemiyanın yayılmasına səbəb olsa da, pandemiya mənfi təsirlənən xidmət sahəsidir. COVID-19 pandemiyası səyahət məhdudiyətləri səbəbindən turizm sektoruna ən ciddi təsir göstərdi. İstər ölkə daxilində, istərsə də ölkələr arasında görünməmiş səyahət məhdudiyətləri və komendant saatları bu dövrə qədər qlobal iqtisadiyyatda ən böyük dalğalanmaya səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Pandemiya dövründə turizm sənayesində yaranan sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsi üçün analiz sintez metodundan istifadə olunmuşdur. Eləcə də, müqayisəli təhlil və sorğu metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif resurslardan istifadə edilir. Belə ki, son iki il ərzində pandemiya və turizm sənayesini əhatə edən yerli və xarici məqalələrdən, tədqiqat işlərindən, statistik məlumatlardan, tədris vəsaitlərindən istifadə edilmiş və informasiya bazasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Mövcud pandemiya şəraiti və mövzu üzrə uzunmüddətli məlumat bazasının olmaması tədqiqatın əsas məhdudiyətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Aparılan tədqiqat nəticəsində koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin müəyyənləşdirilmiş və onların aradan qaldırılması yollarının təklif edilmişdir. Turizm sahəsinə müsbət təsirləri olmayan pandemiya şəraiti bu təsirlərin minimuma endirilməsi üçün həll yollarının irəli sürülməsi tədqiqatın əsas elmi yeniliyini təşkil edir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələri turizm sənaye sahəsində fəaliyyətini davam etdirən müəssisələr, firmalar üçün əhəmiyyətli nəticələrdir. Bu nəticələrə əsasən müəssisələr Koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemləri müəyyənləşdirir və onların aradan qaldırılması yollarını tətbiq edərək uğur qazana bilərlər.

Açar sözlər: COVID-19, turizm sənayesi, sosial problemlər

SOCIAL PROBLEMS CAUSED BY THE CORONAVIRUS PANDEMIC IN THE TOURISM INDUSTRY AND WAYS TO OVERCOME THEM

SUMMARY

The actuality of the subject: Although tourism has led to the spread of the pandemic, it is a service sector that has been negatively affected by the pandemic. The COVID-19 pandemic has hit the tourism sector hardest due to travel restrictions. Unprecedented travel restrictions and curfews, both within and between countries, have caused the biggest fluctuations in the global economy to date.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to identify the social problems caused by the coronavirus pandemic in the tourism industry.

Used research methods: During the pandemic, the method of analysis and synthesis was used to identify social problems in the tourism industry. The method of comparative analysis and survey was also used.

The information base of the research: Various resources are used in writing the dissertation. Thus, over the past two years, local and foreign articles, research, statistics, teaching aids covering the pandemic and tourism industries have been used and formed an information database.

Restrictions of research: Current pandemic conditions and the lack of a long-term database on the topic are the main limitations of the study.

The novelty and practical results of investigation: As a result of the research, the social problems caused by the coronavirus pandemic in the tourism industry were identified and ways to overcome them were proposed. The main scientific innovation of the research is the development of solutions to minimize the impact of pandemic conditions, which do not have a positive impact on tourism.

Scientific-practical significance of results: The results of the study are important for businesses and firms operating in the tourism industry. Based on these results, businesses can identify the social problems caused by the Coronavirus pandemic in the tourism industry and succeed by applying ways to overcome them.

Keywords: COVID-19, tourism industry, social problems

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ	7
I FƏSİL. PANDEMİYA VƏ TURİZM SƏNAYESİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ	11
1.1. COVID–19 pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına təsiri	11
1.2. Turizm sənayesi və onun sosial problemlərinin nəzəri aspektləri	18
1.3. COVID–19 pandemiyasının turizm sənayesinə mövcud təsirləri	27
II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ YARATDIĞI SOSIAL PROBLEMLƏRİN TƏDQIQI VƏ MƏLUMATLARIN TƏHLİLİ	33
2.1. Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafını stimullaşdıran amillərin tədqiqi..	33
2.2. Azərbaycanda turizm sənayesində pandemiyanın yaratdığı sosial təsirlərin təhlili.....	37
2.3. COVID-19 pandemiyasının dünya turizm sektorunda yaratdığı təsirlərin tədqiqi və Azərbaycanla müqayisəsi.....	48
III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ YARATDIĞI SOSIAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ	53
3.1 Pandemiyanın turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həllinin praktiki və nəzəri əhəmiyyəti	53
3.2 COVID-19-un turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həllinin ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyəti və obyektiv zəruriliyi.....	56
3.3 Koronavirusun turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həlli istiqamətləri və aradan qaldırılması yolları.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	69
Şəkillərin siyahısı	73
Cədvəllərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Pandemiya bütün dünya ölkələri üçün qısamüddətli maliyyə təsirinə və uzunmüddətli iqtisadi təsirə səbəb olur. Pandemiyanın qarşısını almaq səylərinə karantinlərin tətbiqi, səhiyyə müəssisələrinin hazırlanması, yoluxucu halların təcrid edilməsi və ictimai səhiyyə resursları, insan resursları və icra xərcləri daxil olmaqla təmasların izlənməsi daxildir. Onun yayılması, hökumətlər virusun yayılması ilə mübarizə üçün təcrid olunma tədbirləri ilə mübarizə apararkən milli iqtisadiyyatları və müəssisələri xərcləri hesablamağa məcbur etdi.

Turizm sektoru tələb ölçüsünə görə yaranan müxtəlif vəziyyətlərə müsbət və ya mənfi reaksiya verə bilən dinamik bir quruluşa malikdir. Qlobal maraqla izlənilən fəaliyyətlər və ya destinasiyalar keçirildikləri regionlara əhəmiyyətli sayda ziyarətçi təmin edərkən və ev sahibi ölkələrdə gəlir gətirən təsirə malik olsalar da, onları unikal edən destinasiyaların cəlbediciliyi isə turistlərə müsbət təsir göstərir.

Turizm biznes dövrünün dalğalanmalarına son dərəcə həssas olan bir sənayedir. Böyük və ya kiçik bir turizm məkanı ətrafında baş verən xoşagəlməz hadisələr çox vaxt daha az ziyarətçi ilə nəticələnir. Xüsusilə, pandemiya və ya terrorizm kimi insan sağlamlığı və ya təhlükəsizliyi üçün kiçik bir risk belə turistik əraziyə üstünlük verməmək üçün kifayətdir. İnsanların turizm hərəkətlərində iştirakına, bir ölkəyə və ya turizm bölgəsinə gedən turistlərin sayına, turistlərin qalma müddətinə və edəcəkləri xərclərin miqdarına təsir edən bir çox amillər var. İnsanlar istirahət etmək, istədiklərini etmək və istədikləri kimi əylənmək üçün turizm hərəkətində iştirak edirlər. Bu səbəbdən turist qəbul edən ölkələrdə vətəndaş müharibəsi, terror, beynəlxalq gərginlik, siyasi qeyri-sabitlik, təbii fəlakətlər kimi hadisələr turizm tələbinə mənfi təsir göstərir. Dünyada baş verən təbii fəlakətlər, siyasi problemlər, müharibələr, pandemiya kimi böhranlar global arenada bütün ölkələri təsir edir. Turizm tələbi böhranın təsirindən və ölçüsündən asılı olaraq müxtəlif sürətlə dəyişir və böhran nəticəsində iqtisadi ziyan və itkilər qaçınılmaz olur. Turizm tələbinin çevikliyinə görə böhran və pandemiyanın mənfi nəticələrinin ən çox görüldüyü sektorlardan birinə çevrilmişdir.

Turizm pandemiyanın yayılmasına səbəb olsa da, pandemiya mənfi təsirlənən xidmət sahəsidir. COVID-19 pandemiyası səyahət məhdudiyyətləri səbəbindən turizm sektoruna ən ciddi təsir göstərdi. İstər ölkə daxilində, istərsə də ölkələr arasında görünməmiş səyahət məhdudiyyətləri və komendant saatları bu dövrə qədər global iqtisadiyyatda ən böyük dalğalanmaya səbəb olmuşdur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: COVID-19 son illər tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Pandemiyanın yaratdığı təsirlər bütün sahələrdə, xüsusilə də turizm sahəsində özünü göstərməyə davam edir. Pandemiyanın turizm sektoruna olan əhəmiyyətli və qarşısızalmaz təsirləri bu dəyişənləri tədqiqatçılar üçün maraqlı edir. Yusuf Acar 2020-ci il tarixli “Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi” adlı məqaləsində pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına uzunmüddətli zərər verəcəyi və bu zərərdən ən çox turizm sahəsinin təsirlənəcəyini qeyd etmişdir. Ozan Bahar və Nur Çelik İlalın 2020-ci ildə nəşr olunan məqaləsində pandemiyanın səbəb olacağı tələb şoklarının turizm sektorunda məşğulluq və gəlir itkilərinə səbəb olacağı qaçılmaz olduğunu qeyd etmişdir. Eləcə də tədqiqat mövzusu son 2 il ərzində M.Özdemir (2020), B. Aydın və M. Doğan (2021), B. Kılıç, H. Aslan, M. Gövce (2020), C. Akyol (2020), LP Foo, MY Chin, KL Tan, və KT Phuah (2020), RTR Qiu, J Park, SN Li və H Song (2021) və s. tədqiqatçıların araşdırma mövzusu olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu məqsədə çatmaq üçün bir sıra vəzifələr irəli sürülmüşdür. Bunlar,

- COVID–19 pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin nəzəri aspektlərinin açıqlanması;
- Turizm sənayesi və onun sosial problemlərinin nəzəri əsasları;
- COVID–19 pandemiyasının turizm sənayesinə mövcud təsirlərinin nəzəri təhlili;

- Azərbaycanda turizmin sənayesinin inkişafını stimullaşdıran amillərin tədqiqi;
- COVID-19 pandemiyasının dünya turizm sektorunda yaratdığı təsirlərin tədqiqi və Azərbaycanla müqayisəsinin aparılması;
- Pandemiyanın turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həlli istiqamətləri və aradan qaldırılması yollarının irəli sürülməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı turizm sənayesi və bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdir. Tədqiqatın predmeti isə COVID-19 pandemiyasının yaratdığı təsirlərdir.

Tədqiqat metodları: “Koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlər və onların aradan qaldırılması yolları” dissertasiya işinin yazılması və tədqiqatın aparılması üçün bir sıra metodlardan istifadə zərurəti yaranır. Belə ki, pandemiya dövründə turizm sənayesində yaranan sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsi üçün analiz sintez metodundan istifadə olunmuşdur. Eləcə də, müqayisəli təhlil və sorğu metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif resurslardan istifadə edilir. Belə ki, son iki il ərzində pandemiya və turizm sənayesini əhatə edən yerli və xarici məqalələrdən, tədqiqat işlərindən, statistik məlumatlardan, tədris vəsaitlərindən istifadə edilmiş və informasiya bazasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövcud pandemiya şəraiti və mövzu üzrə uzunmüddətli məlumat bazasının olmaması tədqiqatın əsas məhdudiyyətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqat nəticəsində koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin müəyyənləşdirilmiş və onların aradan qaldırılması yollarının təklif edilmişdir. Turizm sahəsinə müsbət təsirləri olmayan pandemiya şəraiti bu təsirlərin minimuma endirilməsi üçün həll yollarının irəli sürülməsi tədqiqatın əsas elmi yeniliyini təşkil edir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəticələri turizm sənaye sahəsində fəaliyyətini davam etdirən müəssisələr, firmalar üçün

əhəmiyyətli nəticələrdir. Bu nəticələrə əsasən müəssisələr Koronavirus pandemiyasının turizm sənayesində yaratdığı sosial problemləri müəyyənləşdirə və onların aradan qaldırılması yollarını tətbiq edərək uğur qazana bilərlər. Həmçinin araşdırma bu sahədə olan digər tədqiqatlara başlanğıc ola və şaxələndirilərək davam etdirilə bilər.

I FƏSİL. PANDEMİYA VƏ TURİZM SƏNAYESİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. COVID–19 pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına təsiri

COVID-19 təkcə qlobal pandemiya və ictimai sağlamlıq böhranı deyil; bu, qlobal iqtisadiyyata və maliyyə bazarlarına da ciddi təsir etmişdir. Gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, işsizliyin artması, nəqliyyat, xidmət və istehsal sənayelərində fasilələr bir çox ölkələrdə həyata keçirilən xəstəliklərin azaldılması tədbirlərinin nəticələrindəndir. Məlum olub ki, dünyanın əksər hökumətləri COVID-19-un sürətlə yayılması risklərini lazımi səviyyədə qiymətləndirməyiblər və böhranlara reaksiyalarında əsasən reaktivdirlər. Xəstəliyin yayılmasının yaxın gələcəkdə yox olması ehtimalı az olduğundan, təkcə insanların həyatını xilas etmək deyil, həm də iqtisadi rifahı qorumaq üçün fəal beynəlxalq fəaliyyət lazımdır.

İnfeksiya təkcə ictimai sağlamlıq böhranına çevrilməyib, həm də qlobal iqtisadiyyata təsir edib. Məhsuldarlığın azalması, insan itkisi, biznesin bağlanması, ticarətin pozulması və turizm sənayesinin kütləvi şəkildə tənəzzülü səbəbindən bütün dünyada əhəmiyyətli iqtisadi təsirlər artıq baş verib. COVID-19, qlobal liderlər üçün pandemiya hazırlıq üzrə əməkdaşlığı gücləndirmək və beynəlxalq kollektiv fəaliyyət üçün lazımi maliyyəni təmin etmək üçün “oyanış” çağırışı ola bilər. Yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının gözlənilən iqtisadi və sağlamlıq xərcləri haqqında kifayət qədər məlumat var, lakin dünya böyük pandemiyaların risklərini azaltmaq üçün profilaktik və hazırlıq tədbirlərinə kifayət qədər investisiya qoymayıb.

Pandemiyalar bütün dünya ölkələri üçün qısamüddətli maliyyə təsirinə və uzunmüddətli iqtisadi təsirə səbəb olur. Pandemiyanın qarşısını almaq səylərinə karantinlərin tətbiqi, səhiyyə müəssisələrinin hazırlanması, yoluxucu halların təcrid edilməsi və ictimai səhiyyə resursları, insan resursları və icra xərcləri daxil olmaqla təmasların izlənməsi daxildir. Onun yayılması, hökumətlər virusun yayılması ilə mübarizə üçün təcrid olunma tədbirləri ilə mübarizə apararkən milli iqtisadiyyatları və

müəssisələri xərcləri hesablamağa məcbur etdi. O, həmçinin yoluxucu hallar üçün səhiyyə müəssisələrini təmin etmək üçün antibiotiklər, tibbi ləvazimatlar və fərdi qoruyucu avadanlıqlar kimi səhiyyə sistemi xərclərini və istehlak materiallarını tənzimləmək daxildir.

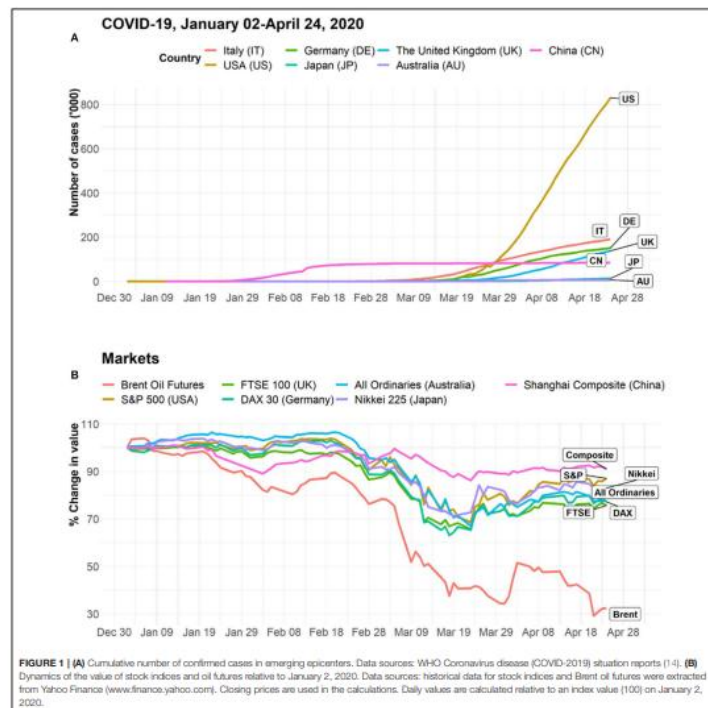
Xəstəliklər həmçinin vergi gəlirlərinin azalmasına və xərclərin artmasına gətirib çıxara bilər, xüsusən də fiskal məhdudiyyətlərin daha yüksək olduğu və vergi sistemlərinin hələ də təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan aşağı-orta gəlirli ölkələrdə fiskal stressə səbəb ola bilər. İqtisadi təsirin bu şiddəti Liberiya da Ebola virusu zamanı ictimai səhiyyə xərclərinin artması, iqtisadi çöküş və hökumətin kilidləmə və komendant saatları səbəbindən gəlirləri artırma bilməməsi səbəbindən gəlirlərin azalması səbəbindən müşahidə edildi. İqtisadi sarsıntılar pandemiya zamanı xəstəliklər, artan ölüm halları və qorxuya əsaslanan davranış səbəbindən işçi qüvvəsi çatışmazlığı səbəbindən tez-tez baş verir. İşçi qıtlığından başqa, nəqliyyatın kəsilməsi, iş yerlərinin bağlanması, ticarət və səyahətlərin məhdudlaşdırılması, quru sərhədlərinin bağlanması pandemiyanın iqtisadi ləngiməsinin səbəbləridir.

Qloballaşma, urbanizasiya və ətraf mühitin dəyişməsi ilə yoluxucu xəstəliklərin yayılması və pandemiyaları kollektiv tədbirlər tələb edən qlobal təhlükələrə çevrilib. Əsasən Avropa və Şimali Amerikada olan inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində infeksiya xəstəliklərinin yayılmasını idarə etmək üçün real vaxt rejimində güclü nəzarət və sağlamlıq sistemləri mövcud olsa da, əhəlinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması (insan və heyvanlara nəzarət, işçi qüvvəsi daxil olmaqla) aşağı gəlirli və yüksək riskli ölkələrə hazırlıq və Gücləndirilməsi laboratoriya resursları daxildir—beynəlxalq qrant fondları tərəfindən dəstəklənən milli resurslardan istifadə etməklə dəstəklənməlidir. Beynəlxalq kollektiv fəaliyyət hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl şirkətlər arasında potensial pandemiya səbəb olan yeni patogenlərə qarşı tədqiqat və təkmilləşdirmə reaksiyasını sürətləndirmək üçün texnoloji platformaların yaradılması və maliyyələşdirilməsində təbliğ olunur. COVID-19 vəziyyətində, bu cür əməkdaşlıq xüsusilə peyvəndin hazırlanması və istehsalı üçün vacibdir. 2017-ci ildə başlamış

qlobal tərəfdaşlıq olan Epidemik Hazırlıq İnnovasiyaları Koalisiyası (CEPI) COVID-19 peyvəndinin hazırlanmasında qlobal səyləri izləyir və peyvəndin hazırlanmışda kifayət qədər miqdarda istehsal olunmasını təmin etmək üçün güclü beynəlxalq əməkdaşlığı müdafiə edir. Bundan əlavə, təsirə məruz qalan ölkələr pandemiyanı daha effektiv idarə etmək üçün təmasların izlənməsində texnoloji innovasiyaların dəyişdirilməsindən, məsələn, səhiyyənin “Quick Response” (QR) kodlarından faydalana bilər. Bununla belə, nəzərə alınmalı olan mühüm məxfilik nəticələri var. COVID-19 vəziyyətində, qlobal yayılmanın dayandırılması üçün kollektiv reaksiya və qabaqlayıcı tədbirlərin qəbulu, COVID-19 beynəlxalq səyahətlər vasitəsilə digər bölgələrə artıq nüfuz etdikdən sonra çox gec həyata keçirildi.

Şəkil 1-də A qrafiki təsdiqlənmiş COVID-19 hadisələrinin dinamikasını təqdim edir və göstərir ki, Avropanın əsas ölkələri (məsələn, İtaliya, Almaniya və Birləşmiş Krallıq) və ABŞ artıq yoluxma mənbəyi olan Çini üstələyib.

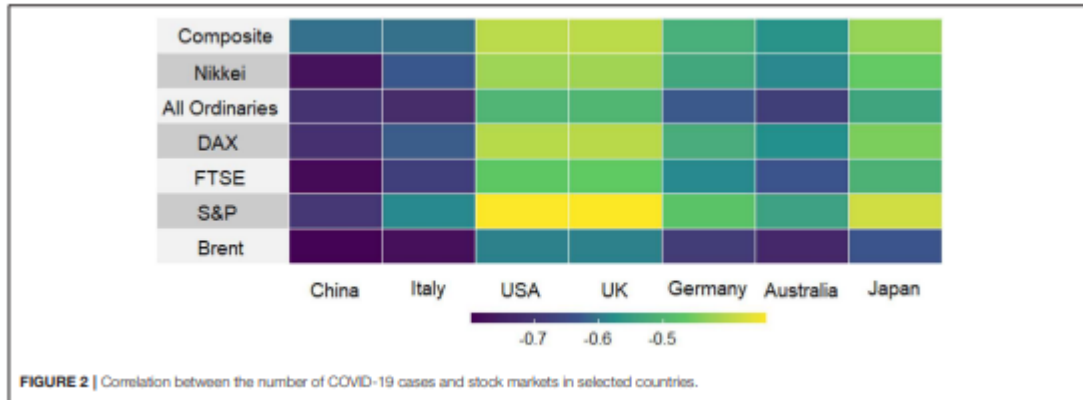
Şəkil 1: İnkişaf etməkdə olan episentrlərdə təsdiqlənmiş halların məcmu sayı (A) və 2 yanvar 2020-ci il tarixinə nisbətən fond indekslərinin və neft fyuçerslərinin dəyər dinamikası (B).



Mənbə: WHO Coronavirus disease (COVID-19) situation reports (2020), <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports>

Qlobal maliyyə bazarları COVID-19-un yayılmasının təsirindən çox təsirləndi. Qlobal miqyasda, xüsusilə ABŞ, İtaliya, İspaniya, Almaniya, Fransa, İran və Cənubi Koreyada yoluxma hallarının sayı artmağa başladığı üçün dünya maliyyə və neft bazarları əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. İlin əvvəlindən ABŞ və Avropanın aparıcı fond indeksləri (S&P 500, FTSE 100, CAC 40 və DAX) öz dəyərlərinin dördü birini itirib, neft qiymətləri isə 24 aprel 2020-ci il tarixinə 65%-dən çox ucuzlaşıb (Şəkil 1). Birja dəyişkənliyi və qiymət hərəkətləri ilə bağlı gündəlik məlumatlar istehlakçıların və biznesin iqtisadiyyata inamının yaxşı göstəriciləridir. Gündəlik COVID-19 hallarının sayı ilə müxtəlif fond indeksləri arasında əhəmiyyətli mənfi əlaqə var idi (Şəkil 2). Korrelyasiya -0,34 ilə -0,80 arasında dəyişir.

Şəkil 2: Seçilmiş ölkələrdə COVID-19 yoluxma sayı ilə fond bazarları arasında korrelyasiya



Mənbə: A. Pak, O. A. Adegboye, A. I. Adekunle və digərləri (2020), <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.00241/full>

Səhiyyə sistemləri üçün əhəmiyyətli yükə əlavə olaraq, COVID-19 təsirlənmiş ölkələr üçün əhəmiyyətli iqtisadi nəticələrə səbəb oldu. COVID-19 pandemiyası, vaxtından əvvəl ölümlər, iş yerlərində davamsızlıq və məhsuldarlığın azalması səbəbindən gəlirlərə birbaşa təsir göstərdi və qlobal təchizat zəncirinin pozulması və fabriklərin bağlanması səbəbindən istehsalda məhsuldar fəaliyyətin yavaşlaması ilə mənfi tədarük şoku yaratdı. Məsələn, fevral ayında Çində istehsal indeksi əvvəlki ayla müqayisədə 54%-dən çox azalıb.

İstehlakçılar, məhsuldar iqtisadi fəaliyyətlərə təsirindən əlavə, əsasən gəlirlərin və ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin azalması, həmçinin pandemiya ilə müşayiət olunan qorxu və çaxnaşma səbəbindən xərcləmə davranışlarını dəyişdilər. Turizm, yerləşdirmə və nəqliyyat kimi xidmət sektorları səyahətlərin azalması səbəbindən əhəmiyyətli itkilərə məruz qalıb. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası təkcə sərnişin daşımalarından aviaşirkətlərin gəlirlərinin 314 milyard dollara qədər itkisini proqnozlaşdırır. ABŞ-da COVID-19 kilidləmə tədbirlərindən ən çox təsirlənən sənayelərə restoranlar və barlar, səyahət və nəqliyyat, əyləncə və dəqiq istehsal daxildir. ABŞ-da əvvəllər mövsümi düzəliş edilmiş sığortalı işsizlik nisbəti artıq 11 aprel 2020-ci ildə bitən həftə üçün rekord həddə çatmışdır. Xüsusən də universal tibbi sığortası olmayan ölkələrdə, COVID-19 pandemiyasının iqtisadi təsiri ölkənin gəlir bölgüsündə heterojen olacaqdır. Məsələn, ofis işçilərinin məhdudiyətlər zamanı çevik iş rejimlərinə keçmə ehtimalı daha yüksəkdir, bir çox sənaye, turizm, pərakəndə satış və gəmiçilik işçiləri isə icma məhdudiyətləri və mal və xidmətlərinə tələbatın az olması səbəbindən iş yerlərində əhəmiyyətli ixtisar yaşayacaqlar.

Daha böyük iqtisadi problemlər cari və gələcək neft tələbi ilə əlaqələndirilir ki, bu da COVID-19 pandemiyası səbəbindən iqtisadi aktivliyin azalması səbəbindən neft qiymətlərinin dəyişməsinə çevrilir. Gözlənilən həddindən artıq tədarük də qiymətlərin əhəmiyyətli dərəcədə enməsinə səbəb olub. Neft qiymətlərinin gözləniləndən aşağı düşməsi davam edərsə, bir çox neftdən asılı iqtisadiyyatlar ticarət və investisiyaların azalmasından sonra kiçilə bilər. Xüsusilə immiqrasiyadan asılı olan ölkələr üçün əmək bazarlarında şoklar ağır olacaq. Qlobal miqyasda əmək miqrantları həm yüksək, həm də aşağı ixtisaslı peşələrdə balanssızlıqları aradan qaldıraraq əmək bazarlarına əhəmiyyətli töhfələr verirlər. Ölkələr COVID-19-un yayılmasının qarşısını almağa çalışdıqca, miqrasiya axını məhdudlaşacaq və qlobal iqtisadi artım və inkişafa mane olacaq, çünki beynəlxalq səyahət məhdudiyətləri və karantin yaxın gələcəkdə də davam edəcək.

Maliyyə bazarlarının qeyri-sabit qalacağını gözlənilir, çünki virusun yayılması iqtisadi fəaliyyəti pozmağa davam edəcək və xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal və xidmət sektorlarına mənfi təsir göstərəcək. Bu yaranan böhranın qlobal iqtisadiyyata davamlı struktur təsiri və ya əsasən qısamüddətli maliyyə və iqtisadi nəticələri olacaqmı sual olaraq qalır. İstənilən halda, aydındır ki, COVID-19 kimi yoluxucu xəstəliklər regional və qlobal iqtisadiyyatlar üçün ciddi iqtisadi və maliyyə xərcləri yaratmaq potensialına malikdir. Yüksək nəqliyyat əlaqəsi, qloballaşma və iqtisadi əlaqə səbəbindən virusu ehtiva etmək və xəstəlik bir çox yerdə yayılmağa başlayanda idxal risklərini azaltmaq olduqca çətin və bahalı hesab olunur. Bu, peyvəndin hazırlanması və yayılmasına beynəlxalq kollektiv fəaliyyət və qlobal sərmayə daxil olmaqla, qabaqlayıcı tədbirlərə, habelə real vaxt rejimində nəzarətdə potensialın artırılmasına və milli və beynəlxalq səviyyələrdə təmasların izlənməsi imkanlarının inkişafına zəmanət verir. Yeni infeksiya pandemiyalarının yaxın gələcəkdə yox olması ehtimalı az olduğundan, fəal beynəlxalq fəaliyyət təkcə insanların həyatını xilas etmək üçün deyil, həm də iqtisadi rifahı qorumaq üçün lazımdır.

Azərbaycan COVID-19 ilə mübarizə və pandemiyanın əhaliyə təsirini minimuma endirmək üçün möhkəm strategiya qəbul edib. Milli hakimiyyət orqanları insan mərkəzli yanaşma ilə COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif qapanma tədbirləri həyata keçirib.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2020-ci il yanvarın 30-da yeni koronavirus infeksiyasının ölkə ərazisində yayılmasının qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planını dərc edib. Koronavirusun ölkə ərazisində yayılması ilə əlaqədar Hökumət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin əlaqələndirilməsi məqsədilə 27 fevral 2020-ci il tarixdə Nazirlər Kabineti yanında müvafiq qurumların rəhbər işçilərindən ibarət Operativ Qərargah yaradılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020-ci il martın 19-da “Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması və koronavirus infeksiyasına qarşı mübarizənin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalayıb.

Sərəncama əsasən, ölkənin cavab tədbirlərinə maliyyə yardımı göstərmək məqsədilə Koronavirusla Mübarizəyə Xüsusi Dəstək Fondu yaradılıb. Prezidentin Fövqəladə Hallar Fondundan Fonda təxminən 12 milyon ABŞ dolları ayrılıb.

Prezidentin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamı koronavirus pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı kompleks tədbirləri tənzimləyir. Prezidentin Sərəncamının icrası ilə bağlı Tədbirlər Planında hərtərəfli, səmərəli və səmərəli tədbirlər öz əksini tapmışdır.

Bu gün Azərbaycanda 20-dən çox dövlət xəstəxanası COVID-19 xəstələrinə xidmət göstərir. Ölkənin ən böyük və ən müasir xəstəxanalarından biri olan Yeni Klinika COVID-19-un yayılmasından qısa müddət sonra açılıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il aprelin 7-də imzaladığı Sərəncama əsasən, əlavə tədbirlər çərçivəsində altı ay ərzində COVID-19 xəstələri üçün 11 modul tipli xəstəxana tikilib. Bu modul tipli xəstəxanalar əlavə 4100 xəstəxana çarpayısı verəcək. Əlavə olaraq yeddi modul tipli xəstəxananın tikintisi planlaşdırılır.

Qlobal koronavirus pandemiyasına qarşı mübarizədə növbəti addım kimi Azərbaycanda üz maskalarının yerli istehsalına başlanılıb. Tibbi maskalardan əlavə, birdəfəlik qoruyucu geyimlər, dezinfeksiyaedicilər, dezinfeksiyaedicilər və s. məhsullar da yerli istehsalıdır.

Azərbaycan hökuməti COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə və virusun təsirinə məruz qalan dövlətlərlə həmrəyliyi ifadə etmək üçün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına 5 milyon dollar ianə edib. Qoşulmama Hərəkatının (QHH) hazırkı sədri kimi Azərbaycan ən çox zərər çəkmiş Qoşulmama Hərəkatının ölkələrinə dəstək məqsədilə ÜST-ə əlavə 5 milyon ABŞ dolları ianə edib. ÜST-nin Baş direktoru 23 mart 2020-ci il tarixli məktubunda ölkəsinin COVID-19-a qlobal reaksiyaya verdiyi töhfəyə və pandemiya ilə mübarizə sahəsində Azərbaycanda həyata keçirilən tədbirlərə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə minnətdarlığını bildirib. Azərbaycan həmçinin ikitərəfli əsasda zərər çəkmiş 30-dan çox ölkəyə texniki və tibbi ləvazimat,

maliyyə yardımı, nəqliyyat təyyarələri və s. daxil olmaqla, təcili humanitar yardım göstərmişdir.

Hazırda Azərbaycanın təşəbbüsü ilə 2020-ci il aprelin 10-da Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının virtual Zirvə görüşü və 4 may 2020-ci ildə NAM Hərəkatına Üzv Dövlətlərin COVID-19 ilə mübarizəyə həsr olunmuş Onlayn Zirvə görüşü keçirilib.

NAM Hərəkatının Onlayn Sammiti zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti NAM Hərəkatının hazırkı Prezidenti kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının COVID-19-a həsr olunmuş xüsusi sessiyasının çağırılmasına cəhd göstərmiş və daha sonra dəstək almışdır. Bu kontekstdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 31-ci Xüsusi Sessiyası 10 iyul 2020-ci ildə rəsmi olaraq çağırıldı. Avqustun 31-də keçirilən 31-ci Xüsusi Sessiyanın qaydalarına dair qətnamə layihəsi üzrə ilk qeyri-rəsmi məsləhətləşmədə H.E. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının prezidenti Ticcani Mohammed Bande xüsusi sessiyanın keçirilməsi təşəbbüsünə görə NAM Hərəkatının sədri kimi Azərbaycana təşəkkür edib.

1.2. Turizm sənayesi və onun sosial problemlərinin nəzəri aspektləri

Bəşəriyyət tarixi boyu fərdlər ov, sığınacaq, sağlamlıq, din, ticarət kimi səbəblərlə yaşadıkları bölgələrdən davamlı olaraq başqa bölgələrə səyahət etmişlər. Yaşanan dövrlərə nəzər saldıqda bu səbəblərin fərdləri səyahətə sövq edən motivlər olduğu görülür. Fərdlərin həyatları boyu müxtəlif səbəblərdən səyahət etmələri turizmin insan yönümlü bir quruluşa malik olduğunu göstərir. Əlaqələr və hadisələr məcmusu olan turizmin insan yönümlü strukturu ilə birlikdə dəqiq tərifinə nail olmaq həmişə çətin olub. Mürəkkəb bir quruluşa malik turizmin tək bir səbəbə bağlı olması və bir istiqamətdən idarə olunması turizmin başa düşülməsini çətinləşdirir. Bu istiqamətdə bütün hadisələr turizm subyektinə iqtisadi, coğrafi, mədəni, siyasi, sosioloji, texniki, idarəetmə və biznes nöqteyi-nəzərindən baxıldığında baş verən əlaqələrlə izah edilə bilər (Çolak A., 2020). Turizm çoxölçülü strukturu və alt sektorları

ilə birlikdə nəzərdən keçirildikdə, bir ölkənin xarici ticarət balansının, kommertiya fəaliyyətlərinin, valyuta gəlirlərinin və məşğulluq nisbətini artırılmasında mühüm rola malikdir. Ölkələrin iqtisadi inkişafında və inkişafında əhəmiyyətli paya malik olan turizm sektoru bir çox sosial və siyasi amillərdən təsirlənir.

Turizm, gündən-günə artan hava dəyişikliyi ilə istirahət ehtiyacı, təbiətdən və sənətdən qidalanan göz oxşayan gözəllikləri tanımaq istəyi; Xüsusilə ticarət və sənayenin inkişafı və nəqliyyatın təkmilləşməsi nəticəsində təbiətin fərdlərə xoşbəxtlik bəxş etdiyi, xalqların və toplumların bir-birinə yaxınlaşmasına imkan verdiyi inancına əsaslanan müasir dövrə xas bir hadisədir. nəqliyyat vasitələri (Kozak A., 2018).

Turizm sektoru tələb ölçüsünə görə yaranan müxtəlif vəziyyətlərə müsbət və ya mənfi reaksiya verə bilən dinamik bir quruluşa malikdir (Çeti A. və Ünlüönen H., 2019). Qlobal maraqla izlənən fəaliyyətlər və ya destinasiyalar keçirildikləri regionlara əhəmiyyətli sayda ziyarətçi təmin edərkən və ev sahibi ölkələrdə gəlir gətirən təsirə malik olsalar da, onları unikal edən destinasiyaların cəlbediciliyi isə turistlərə müsbət təsir göstərir. turizm sektorundan əldə edilən gəlirlər; terror hücumları, siyasi hadisələr, pandemiya və s. Bəzi gözlənilməz və arzuolunmaz vəziyyətlərdə qlobal miqyasda səyahət planlarının dəyişdirilməsi, pandemiyanın müşahidə olunduğu ölkənin vətəndaşları üçün rezervasiyaların ləğvi və sərhədlərin bağlanması və s. Turizm sektoru baxımından mənfi nəticələrə səbəb olur. Gözlənilməz hallar arasında pandemiya təyinat yerinə olan inamı azaldır (Acar A., 2020).

Turizm gəlir gətirən təsiri, valyuta gəlirləri və məşğulluğa müsbət töhfəsi ilə qlobal iqtisadiyyatın ən mühüm sektorlarından biri kimi qarşıya çıxır (Bahar İ., 2006). Turizm II İkinci Dünya Müharibəsindən sonra o, sürətlə inkişaf etdi və daha geniş insan kütlələrinə və uzaq məsafələrə yayıldı. Bu gün turizmin iqtisadi, mədəni, sosial və siyasi təsirləri ölkə iqtisadiyyatı, xüsusilə beynəlxalq iqtisadi və siyasi əlaqələr baxımından mühüm nəticələrə malikdir. Bu vəziyyət təkcə beynəlxalq turizm hərəkətindən böyük pay alan inkişaf etmiş ölkələrdə deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də turizmə verilən dəyərin artmasına səbəb olur. Əyləncə, istirahət və idman

kimi çox sürətlə inkişaf edən şəhərlərdə insanların ehtiyaclarının artması turizm sektorunun gündən-günə böyüməsinə və yeni turizm növlərinin yaranmasına səbəb olur. Turizm milyonlarla qarşılıqlı əlaqənin bir araya toplandığı və özünəməxsus tarixə və dilə malik çoxlu insanların olduğu kütləvi hərəkətdir. Bu səbəblə 41 fərqli alt sektor və yüzlərlə alt sektordan ibarət böyük və kiçik iş kolları ilə turizm təyyarə şirkətləri, dəniz vasitələri, qatarlar, avtomobil icarəsi şirkətləri, səyahət marketoloqları, problemlərə həll təklif edən vahidlər, yerləşdirmə yerləri, yemək və içki sahələri və iclas otaqları. münasibətdədir. Turizm üçün tələb və tələb müasir iqtisadiyyatlar üçün mühüm sektordur (Göçen K., 2011). Turizm sektoru dünyada məşğulluğun orta hesabla 7,4%-ni təşkil edərkən, ümumi məşğulluğun da orta hesabla 10%-ni təşkil edir (Bahar İ., İlal A., 2020). Bu gün bəzi ölkələrin, bəzi şəhərlərin və ya regionların güzəranı yalnız turizmdən asılıdır.

21-ci əsrdə daha insani şəkildə mənimsənilən və fərdlərin həyatında əvəzolunmaz bir ehtiras halına gələn səyahət və turizm sənayesinin xüsusiyyətləri belə sıralanır (Batman F., 2018):

- Turizm sənayesi, səyahətin dinamik xarakterinə görə, dinamik elementi və iyirmi dörd saatdan çox qalma və ya bir bölgədə gecələmə nəticəsində statik elementi ehtiva edir.

- Turizm sənayesi təkcə turizmlə deyil, həm də iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı, sənaye və s. Sənayenin demək olar ki, bütün digər sahələri ilə giriş və çıxışları mübadilə etdiyi üçün bu, stimullaşdırıcı və immersiv sənayedir.

- Turizm sənayesi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları üçün valyuta yaradan xüsusiyyətə malik olduğu üçün tədiyyə balansında mühüm rola malikdir. Bu səbəbdən turizm şirkətləri də ixracatçı statusundadırlar və lazımi təşviqlərdən yararlanı bilərlər.

- Turizm sənayesi sənayenin fərdlərlə əlaqəli bir qoludur. Bu səbəbdən, avtomatlaşdırmanın məhdud olduğu turizm sənayesində çalışan fərdlərin sayının çox olması səbəbindən bir çox hökumətlər turizmi inkişafı iqtisadiyyatın

modernləşdirilməsinə kömək edə biləcək və yeni iş imkanları təklif edə biləcək bir sənaye kimi qəbul edirlər.

Turizm sənayesi digər sektorlarla müqayisədə eyni iş həcmi üçün çox daha aşağı xərclərlə qarşılayan sənaye sahəsidir.

- Turizm az inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun həlli yolu kimi təqdim edildiyi üçün həm də yoxsulların tərəfdarı kimi ifadə edilir.

- Turizm sənayesinin mühüm xammallarından biri olan təbii sərvətlər həm qoruyucu, həm də dağıdıcı xarakter daşıyır.

- Fərdlərin daim daha yaxşı, daha yüksək keyfiyyət və dəbdəbə axtarmaq istəyi turizmi daim inkişaf edən və özünü yeniləyən dinamik bir sənaye sahəsinə çevirmişdir.

- Turist fərdlər turizm təşkilatında öz zövqləri üçün iştirak edirlər və baş verə biləcək ən kiçik neqativ hallardan təsirlənmə potensialına malikdirlər. Bu səbəbdən turizm sənayesi tsiklik dalğalanmalar qarşısında kövrək vəziyyətdədir. strukturundadır.

- Turizm sənayesi cəmiyyətdə yaşayan fərdlərə xas, ölçülə bilən, davamlılıq göstərən və məcburi keyfiyyətə malik olduğu üçün sosial hadisədir.

- Turizm sənayesi, fərdləri bir araya gətirən və əlaqələr qurmalarını təmin edən təbiətinə görə iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin yaşandığı qonaqpərvərlik sənayesidir. Bu səbəbdən turizm sosial elm olan sosiologiyanın öyrənilməsi sahəsinə daxil olur.

Turizmdə turistlər müxtəlif səbəblərdən səyahət edirlər. Bu istiqamətdə turizmin sosial mühitə təsir ölçülərini başa düşmək üçün turistlərin hansı məqsədlə destinasiyaya getdiyini bilmək lazımdır. Ədəbiyyatda müxtəlif təsnifatların aparıldığı turizm növləri turistlərlə yerli əhali arasında qarşılıqlı əlaqədə rol oynadığından turizmin sosial təsirlərini müəyyən edən amillərdən biridir. Bu səbəbdən bir destinasiyaya gələn turistlərin hansı məqsədlə səyahət etdiklərini bilmək və buna uyğun planlar qurmaq lazımdır (Çolak L., 2020).

Turizm xidmət sahəsi olduğuna görə bu sektorda mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma çox məhdud sahələrdə həyata keçirilə bilər. Bu vəziyyət turizmin

əmək tutumlu sahə olmasına səbəb olur və sayca çox əmək tələb edir. İstehsal olunan xidməti yalnız onun istehsal edildiyi bölgədə istehlak etmək mümkün olduğundan, turistin bütün xərcləri birbaşa ölkənin və ya şəhərin gəlirinə çevrilir. Turizm sektoru; Nəqliyyat, yaşayış, qida və içki, əyləncə və bənzər sektorlarla təkbətək əlaqədədir. Digər tərəfdən, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorları ilə dolayı əlaqəsi var. Turizm bu gün ölkəmizin dördüncü ən böyük biznes xəttidir. 2004-cü ildə ölkəmizdə 17 milyon xarici turist qəbul edilmiş və 12 milyard dollara yaxın gəlir əldə edilmişdir. Turizm sektoru, xüsusilə beynəlxalq turizm, kommersiya xidmətlərinin çox vacib bir alt sektorudur. 2013-cü ildən etibarən dünyada birbaşa, dolayı və ya stimullaşdırıcı təsirlərlə Ümumi Daxili Məhsulun 9%-nə və rəqəmlərlə 6 trilyon dollara çatmışdır.

Turizm və səyahət sektorunun inkişafına dəstək xüsusilə işsizlik problemi olan ölkələr üçün məşğulluğun yaradılması baxımından çox vacibdir. Turizm sektorunda 2013-cü ildə dünyada 120 milyon birbaşa məşğulluq və 125 milyon dolayı məşğulluq var. Dünyada hər on bir nəfərdən biri turizm sektorunda işləyir. Dünya Səyahət Turizmi Şurasının məlumatına görə, 2022-ci ilə qədər hər on işdən birinin turizmlə əlaqəli olacağı ifadə edilir və bu səbəbdən turizmin əhəmiyyətinin daha da artacağı vurğulanır (Dünya İqtisadi Forumu, 2013).

Turizm asudə vaxtdan və qənaətdən necə istifadə ediləcəyinə dair iqtisadi qərarın verilməsi ilə başlayan və investisiya, istehlak, məşğulluq, ixrac və dövlət gəlirləri kimi iqtisadi tərəfləri olan sosial-iqtisadi bir hadisədir. 1920-ci illərin sonlarına doğru turizm bəzi ölkələrin iqtisadiyyatı üçün getdikcə əhəmiyyət qazandı. Turizm, ilk növbədə, tədiyyə balansına ciddi təsir göstərən görünməz ixrac alətidir. Bu kontekstdə turizmi ölkə daxilində mal və xidmətlərin pərakəndə qiymətlərlə ixracı kimi ifadə etmək olar. Bu sektora qoyulan investisiyalar mütənasib olaraq çox yüksək məbləğdə valyuta axını təmin edir. Turizm, stimullaşdırıcı təsirlərinə görə dolayı yolla digər seqmentlərdə məşğulluq və gəlir səviyyəsini artırır (Denk S., 2018). Turizm sənaye və kənd təsərrüfatının olmadığı, lakin turizm imkanlarının olduğu inkişaf etməmiş və ya inkişaf etməmiş yerlərin iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə verir və eyni zamanda birdən çox

sektora stimullaşdırıcı təsir göstərərək multiplikator effekti ilə iqtisadiyyata töhfə verir (Tüleykan M., 2017).

Turizmin pul gəlirləri ilə yanaşı, iqtisadiyyata ən mühüm təsiri əmək tutumlu istehsal münasibətindən irəli gələn məşğulluq effektidir. Bu səbəbdən turizm sektoru məşğulluğa birbaşa töhfə verdiyi və bu sektorlarla təmasda olan digər sektorlar üçün dolayı yolla məşğulluq imkanları yaratdığı üçün ölkə üzrə ümumi məşğulluğa təsir göstərir. Turizmin xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişafını davam etdirməsi üçün zəruri valyuta resursunu təmin etmək, ölkədə müxtəlif istehsal fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək və məşğulluq imkanları yaratmaq baxımından çox mühüm vəzifəsi var.

Turizm bütün dünyada istehsalçı və istehlakçı kimi insanlara birbaşa və ya dolayısi ilə təsir edən iqtisadi fəaliyyətdir (Bahar İ. və Kozak A., 2013). Məlumdur ki, turizm sektoru dünya iqtisadiyyatında çox mühüm valyuta mənbəyidir və Türkiyə iqtisadiyyatında ixracdan sonra ən mühüm valyuta mənbəyidir (Uğuz O., 2014).

Dünyanın Ümumi Milli Məhsulundan daha böyük sürətlə böyüyən turizm sektoru mal və xidmət ticarətinin orta hesabla 7%-ni əhatə edir (Bahar İ. və Kozak A., 2013). Xarici ticarət kəsiri olan inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün turizm sektoru çox vacibdir. Çünki turizm sektoru ölkəyə valyuta təmin etmək, milli gəliri artırmaq, gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmaq və məşğulluq imkanları yaratmaq imkanı sayəsində işsizliyin azaldılmasına töhfə verən ən mühüm iqtisadi fəaliyyətlərdən biridir (Akın A., 2012). Bu səbəbdən turizm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inkişaf üçün köməkçi amildir və bu ölkələrin kövrək iqtisadiyyatları üçün gücləndirici təsir göstərir (Bahar İ. və Kozak A., 2013).

Holzner (2011) 1970-2007-ci illər üçün 134 ölkənin məlumatlarından istifadə edərək, uzunmüddətli perspektivdə turizm gəlirləri ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni Panel Məlumatların Təhlili metodundan istifadə edərək araşdırdı və dəyişənlər adambaşına düşən ÜDM, fiziki kapital, insan kapitalıdır. , xarici valyuta.valyuta məzənnəsi, əmtəə və xidmətlərə görə vergilər, mal ixracının payı və turizm gəlirləri.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, turizmdən yüksək gəlir əldə edən ölkələrin daha yüksək iqtisadi artım templərinə nail olacağı və təkcə bu deyil, həm də yüksək turizm gəlirləri nəticəsində daha yüksək investisiya imkanlarına malik olacağı qənaətinə gəlinib.

Dünyanın sənaye sektorundan sonra ən mühüm iqtisadi sektoru olan turizm ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İngiltərə və Türkiyə kimi ölkələrin iqtisadiyyatında böyük paya malikdir (Sürme B., 2020). Turizm xidmət sektorunda olsa da, turizm fəaliyyətinin artmasının başqa bir təsiri sənaye sektorunda müşahidə olunur (Yamak S. və digərləri, 2012). Turizmdə mobillik turizmin sənaye sektoruna təsiri kimi; ağır sənaye məhsulları, sement, dəmir-polad, kompüter texnologiyaları, avtomobil yolları, dəniz və hava limanları, tikinti sektoru, meşə və keramika sənayenin digər sahələrində canlılıq yaradır (Bahar İ. və Kozak A., 2013).

Turizmin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi təsirləri bir-birindən fərqlidir. İnkişaf etmiş ölkənin turizmdən əldə etdiyi gəlirin miqdarı inkişaf etməkdə olan ölkənin əldə etdiyi gəlirdən çoxdur. Bu təsirlərdən biri də odur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turistlərin xərclədiyi hər bir pul vahidi məşğulluq yaratmaq üçün istifadə olunur, inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu pullar obyekt tikintisi və ya təmirinə investisiya kimi istifadə olunur. Az inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmdən əldə edilən gəlir turizmdən başqa sektorlara köçürülür, inkişaf etmiş ölkələrdə isə daha çox turizm sektoru üçün istifadə olunur (Emir E., 2015).

Turizm biznes dövrünün dalğalanmalarına son dərəcə həssas olan bir sənayedir. Böyük və ya kiçik bir turizm məkanı ətrafında baş verən xoşagəlməz hadisələr çox vaxt daha az ziyarətçi ilə nəticələnir. Xüsusilə, pandemiyalar və ya terrorizm kimi insan sağlamlığı və ya təhlükəsizliyi üçün kiçik bir risk belə turistik əraziyə üstünlük verməmək üçün kifayətdir (Lee C., 2011). İnsanların turizm hərəkətlərində iştirakına, bir ölkəyə və ya turizm bölgəsinə gedən turistlərin sayına, turistlərin qalma müddətinə və edəcəkləri xərclərin miqdarına təsir edən bir çox amillər var (Denk S., 2018). İnsanlar istirahət etmək, istədiklərini etmək və istədikləri kimi əylənmək üçün turizm hərəkətində iştirak edirlər. Bu səbəbdən turist qəbul edən ölkələrdə vətəndaş

müharibəsi, terror, beynəlxalq gərginlik, siyasi qeyri-sabitlik, təbii fəlakətlər kimi hadisələr turizm tələbinə mənfi təsir göstərir (Bahar İ. və Kozak A., 2013). Dünyada baş verən təbii fəlakətlər, siyasi problemlər, müharibələr, pandemiyalar kimi böhranlar qlobal arenada bütün ölkələri təsir edir. Turizm tələbi böhranın təsirindən və ölçüsündən asılı olaraq müxtəlif sürətlə dəyişir və böhran nəticəsində iqtisadi ziyan və itkilər qaçınılmaz olur (Köşker A., 2017). Turizm tələbinin çevikliyinə görə böhran və pandemiyaların mənfi nəticələrinin ən çox görüldüyü sektorlardan birinə çevrilmişdir (Göçen K., 2011).

Dünya turizmi 11 sentyabr hücumları, Asiya və Sakit Okeandakı SARS pandemiyası, İraqdakı müharibə və iqtisadi böhranlar və Türkiyədəki turizm bu hadisələrdən mənfi təsirləndi (Kızılgöz A. və Erbaykal S., 2008). 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da Əkiz Qüllələrə edilən hücum nəticəsində dünya miqyasında hava yolu şirkətlərinə inamsızlıq yarandı və uçuş rezervasiyalarında çoxlu sayda ləğv tələbləri oldu (Göçen N., 2011).

Böhranın səbəblərindən biri epidemik xəstəliklərdir (Çeti A. və Ünlüönen M., 2019). Turizm sektorundakı böhran, sektorun vəziyyətini pozan, onu sona çatdıran, turistlərdə bölgə ilə bağlı etibarsızlıq yaradan, turizm tələbinin və turizm gəlirlərinin azalmasına səbəb olan problemlə vəziyyət olaraq təyin edilə bilər (Köşker A., 2017). Turizm pandemiyanın yayılmasına səbəb olsa da, pandemiyalardan da mənfi təsir göstərə bilər (Zeydan M. və Gürbüz S., 2020). 2014-cü ildə ortaya çıxan Ebola virusu nəticəsində turizm sənayesinin tamamilə dayandığı və demək olar ki, bütün otellərin boş olduğu və operatorların işçiləri işdən çıxardığı qeyd edilib (BBC News, 2014). Dövlətlər cəmiyyətlərin sağlamlığını qorumaq üçün istehsal, investisiya, turizm və ticarət sahələrində həyata keçirdikləri iqtisadi əməliyyatlarla bağlı bütün fəaliyyətlərini dayandırır. SARS, ebola, quş qripi və donuz qripi kimi pandemiyalar ölkələrdə turizm bölgələrinə olan tələblərə mənfi təsir göstərmişdir (Çeti A. və Ünlüönen B., 2019). Xüsusilə 2006 və 2009-cu illərdə Türkiyədə müşahidə olunan Krım-Konqo hemorragik qızdırması, quş qripi və donuz qripi turizm tələblərinə təsir edən epidemik xəstəliklərdir

(Dilek D. 2017). Sars virusunun ortaya çıxdığı 2003-cü ildə turizm gəlirləri əvvəlki illə müqayisədə 2%, gələn turistlərin sayı isə 1,2% azalıb.

Turizmdən əldə edilən gəlirlər hesabına ictimai gəlir və milli gəlir artır. Turizm sektoru üçün infrastruktur investisiyaları dövlət xərclərinin artmasına, muxtar dövlət xərclərinin artması isə milli gəlirin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, turizmdən əldə edilən gəlirlər vergilər vasitəsilə dövlət gəlirinin artmasına və ictimai gəlirin artması nəticəsində borclanma ehtiyacının azalmasına səbəb olur (Olalı F. və Alp H., 1988).

Turizm müxtəlif sosial və mədəni strukturlara malik cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində ictimai quruluşda bəzi dəyişikliklərə səbəb olur. Turizm təkcə iqtisadi hadisə deyil, həm də sosial, mədəni, siyasi və ekoloji aspektləri olan, cəmiyyətə və sosial quruluşa təsir edən bir hərəkətdir. Buna görə də turizmin təsirlərini qiymətləndirərkən təkcə iqtisadi nəticələri araşdırmaq deyil, həm də sosial və mədəni əkslər kimi qeyri-iqtisadi məsələləri də araşdırmaq vacibdir.

Turizm sektoru baxımından sosial mühitin təsiri çox önəmlidir. İctimai quruluşun qəbul edə bilmədiyi və dözə bilmədiyi hadisələr biznesin və ya yerli turizmin ömrünü bitirə bilər. İnsan qrupları, münasibətlər, demoqrafik və mədəni xüsusiyyətlər, adət və ənənələr, həyat tərzləri, folklor, dəyər mühakimələri və s. kimi birbaşa və ya dolayısı ilə təsirlənən və ya təsirlənən mövzuları sosial quruluş anlayışı çərçivəsində araşdırmaq mümkündür.

1.3. COVID–19 pandemiyasının turizm sənayesinə mövcud təsirləri

Turizm sektoru tələbatın mənfi təsirlərini tez hiss edən dinamik bir sektordur (Acar A., 2020). Dünyada ümumi məşğulluğun 1/11-i turizm sektorunda həyata keçirilir. Turizm xüsusilə işsizliyin yüksək olduğu ölkələr üçün iqtisadi inkişafı təmin edən mühüm sektordur. Bu kontekstdə turizm sektoru xüsusilə kənd yerlərində yaşayan insanların gəlirlərinin artırılması və onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından əhəmiyyətli və gəlir gətirən bir sektordur (Kadanalı F. və Yazgan M., 2012).

Turizm İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bütün dünyada ən sürətli inkişaf edən sektorlardan biridir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatlarına görə, 1950-ci illərdə 25 milyon beynəlxalq səfər edildiyi halda, 1990-cı illərdə bu rəqəm 500 milyonu, 2011-ci ildə isə 1 milyardı keçib. İnkişaf prosesini stabil şəkildə davam etdirən turizm sektorunun COVID-19 pandemiyasına qədər artım tempi illik 4% civarında olduğu halda, sektor 2019-cu ildə 3,8% artmış, 2019-cu ildə edilən səfərlərin sayı 1-ə çatmışdır. milyard 461 milyon, qlobal turizm gəliri isə 1,5 trilyon ABŞ dolları oldu (Türsab T., 2020). Bununla belə, 2019-cu ilin sonunda Çində ortaya çıxan və qısa zamanda bütün dünyanı təsir altına alan COVID-19 pandemiyası ayrı-ayrı insanların həyatına ciddi təsir edən və qlobal kontekstdə iqtisadi böhrana səbəb olan bir hadisə olmuşdur. COVID-19 pandemiyasının turizm sektoru baxımından əhəmiyyətli və hiss olunan təsirləri olsa da, pandemiya turizmlə bağlı bütün fəaliyyətlərə, xüsusilə turizm şirkətlərinə və onların personalına mənfi təsir göstərmişdir (Bahar İ., 2020).

COVID-19-dan əvvəl səyahət və turizm dünya iqtisadiyyatının ən mühüm sektorlarından birinə çevrilmiş, qlobal ÜDM-in 10 faizini və dünya üzrə 320 milyondan çox işi təşkil etmişdir. 1950-ci ildə, reaktiv dövrünün başlanğıcında, yalnız 25 milyon insan xaricə səyahət etdi. 2019-cu ilə qədər bu rəqəm 1,5 milyarda çatdı və səyahət və turizm sektoru bir çox iqtisadiyyatlar üçün demək olar ki, batmayacaq dərəcələrə çatdı.

Turizmdən asılı olan ölkələr yəqin ki, böhranın mənfi təsirlərini digər iqtisadiyyatlarla müqayisədə daha uzun müddət hiss edəcəklər. Turizm və səyahət

sənayesinin açarı olan əlaqə intensivliyi olan xidmətlər pandemiyadan qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənir və insanlar yenidən kütləvi şəkildə səyahət etmək üçün özlərini təhlükəsiz hiss edənə qədər mübarizəni davam etdirəcəklər.

Dünya üzrə turizm gəlirlərinin 2023-cü ilə qədər 2019-cu il səviyyəsinə çatması gözlənilmir. Bu ilin birinci yarısında turistlərin gəlişi qlobal miqyasda 65 faizdən çox azalıb və aprel ayından etibarən demək olar ki, dayanmışdır.

Oktyabr Dünya İqtisadi Görünüşündə qlobal iqtisadiyyatın 2020-ci ildə 4,4 faiz azalacağı proqnozlaşdırılıb. Turizmdən asılı olan iqtisadiyyatlarda şok daha da pis olacaq. Turizmdən asılı olan Afrika ölkələri arasında real ÜDM 12 faiz azalacaq. Turizmdən asılı Karib ölkələri arasında isə azalma 12 faizə çatacaq. Fici kimi Sakit okean ada dövlətləri 2020-ci ildə real ÜDM-in heyrətamiz 21 faiz azalacağını görə bilər.

İqtisadi zərbə təkcə turizmdən ən çox asılı olan ölkələrlə məhdudlaşmır. ABŞ-da Havay adalarında hər altı işdən birinin avqust ayına qədər yoxa çıxdığını gördü. Turizmin dövlət gəlirlərinin 15 faizini təşkil etdiyi Florida ştatında rəsmilər sənayenin bərpası üçün üç ilə qədər vaxt lazım olacağını bildiriblər.

G20 ölkələri arasında yerləşmə və səyahət sektorları məşğulluğun 10 faizini və ÜDM-in orta hesabla 9,5 faizini təşkil edir, İtaliya, Meksika və İspaniyanın ÜDM payı isə 14 faiz və ya daha çox təşkil edir. BVF-nin son hesabatına görə, altı aylıq fəaliyyətin azaldılması bütün G20 ölkələrində ÜDM-i birbaşa 2,5 ilə 3,5 faiz arasında azalda bilər.

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada səhiyyə ilə yanaşı bir çox sektora da təsir göstərsə də, sosial və iqtisadi problemlərə səbəb olub. Pandemiyanın səbəb olduğu ölüm hallarını və ötürülmələri azaltmaq üçün dövlətlər insanların hərəkətliliyini azaltmaq üçün səyahət məhdudiyyətləri, komendant saatları, maskalardan istifadə öhdəliyi, sosial məsafə və karantin tədbirləri kimi tədbirlər görməli idi. Yuxarıda göstərilən təcrübələr və məhdudiyyətlər istehsal və istehlaka ciddi və mənfi təsir göstərərək, iqtisadi fəaliyyətlərin yavaşlamasına və ya dayanmasına səbəb olmuş və qlobal kontekstdə iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuşdur (Türsab T., 2020).

COVID-19 pandemiyası səyahət məhdudiyətləri səbəbindən turizm sektoruna ən ciddi təsir göstərdi. İstər ölkə daxilində, istərsə də ölkələr arasında görünməmiş səyahət məhdudiyətləri və komendant saatları bu dövrə qədər qlobal iqtisadiyyatda ən böyük dalğalanmaya səbəb oldu. Müvafiq olaraq, 2020-ci ilin mart ayından etibarən turizm fəaliyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə yavaşladı (Gössling K., 2020; Acar A., 2020; Strielkowski M., 2020).

Ölkələrin əhalisi, yoluxma sayı, ölənlərin sayı və s. məlumatlar qiymətləndirildikdə demək olar ki, pandemiyanın daha çox insan hərəkətliliyinin intensiv olduğu qitələrdə, bölgələrdə və ölkələrdə müşahidə olunur. Xüsusilə dünyanın ən əhəmiyyətli turizm bölgələri arasında yer alan Aralıq dənizi və Avropa destinasiyaları ilə Mərkəzi və Şimali Amerika destinasiyaları turizm hərəkətlərinin azalması səbəbindən pandemiya prosesindən mənfi təsirləndi (Yılmaz Y., 2020). UNWTO-nun məlumatları çərçivəsində 27 aprel 2020-ci il tarixinə qlobal miqyasda 217 istiqamətin 156-da beynəlxalq turizm tamamilə dayanıb. Avropa qitəsindəki destinasiyaların 84%-i beynəlxalq turizm üçün sərhədlərini tamamilə bağlayıb, bu göstərici Amerika qitəsində 82%, Asiya və Sakit okeanda 73%, Yaxın Şərqdə 65%, Afrikada 54% təşkil edir. Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurası COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar turizm sənayesinin dünyanın ümumi milli məhsuluna təsirinin 2,7 trilyon ABŞ dolları azalacağını və qlobal kontekstdə sektorun səbəb olacağı məşğulluq itkisini açıqlayıb. 100,8 milyon nəfər olacaq. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının məlumatına görə, 2020-ci ildə sərnəşin gəlirlərinin 2019-cu illə müqayisədə 253 milyard dollar azalacağı bildirilib. Beynəlxalq Hava Limanları Şurası da pandemiya səbəbindən 2020-ci ildə 74 milyard dollardan çox itki olacağını açıqlayıb. COVID-19 pandemiyası zamanı otel müəssisələri ya bağlı qaldı, ya da az sayda turisti qəbul etdi. Buna görə də 2020-ci il üçün sektorun gəlir proqnozlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı proqnozlaşdırılır. Avropa qitəsində 2020-ci ilin mart ayında otellərin cəmi 26,4% doluluq nisbəti ortaya çıxdı. Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən turizm agentlikləri və turoperatorlar pandemiyaadan ən çox zərər çəkən

sektorlar sırasındadır. Əslində, otel və səyahət rezervasiyaları edən demək olar ki, bütün müştərilər bu müddət ərzində rezervasiyalarını ləğv etmiş və ya təxirə salmışlar (Karadeniz A., 2020).

COVID-19 pandemiyasına nəzarət məqsədi ilə həyata keçirilən səyahət qadağaları və sərhəd-keçid məntəqələrinin bağlanması ilə yanaşı, böhran vəziyyətlərindən sürətlə təsirlənən bir sektor olan turizm sektorunun ciddi şəkildə təsirləndiyi proqnozlaşdırılıb. COVID-19 şərtləri və qısa müddətdə normallaşma bilməyəcək (İbiş B., 2020). Bütün turizm şirkətlərinin milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyətinin dayanması səbəbindən turizm sektorunda çalışan insanlar işsiz qalıb (Alaeddinoğlu R., 2020).

UNWTO 2021-ci ilin iyul ayında 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə beynəlxalq turizm hərəkətlərində 81%, avqustda isə 79% azalma olduğunu bildirdi. Bu çərçivədə pandemiyanın 8 aylıq dövründə beynəlxalq turizm hərəkətləri çərçivəsində reallaşan gəlir itkisi 70 faiz səviyyəsinə çatıb. Bu məlumatlara görə, pandemiya prosesinin ilk 9 ayında beynəlxalq səyahətlərin sayı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 700 milyon nəfər azalıb. Bu prosesdə beynəlxalq turizmdə gəlir itkisi 729 milyard ABŞ dolları səviyyəsindədir (UNWTO, 2021). Qlobal turizm sektorundakı azalma İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən də qiymətləndirilib. COVID-19 pandemiyası OECD tərəfindən "görünməmiş böhran" kimi təsvir edilmişdir. Bununla əlaqədar OECD, COVID-19 pandemiyasının 2021-ci ilin dekabrına qədər nəzarət altına alınma bilməməsi halında qlobal turizmdə daralmanın 80%-ə çata biləcəyini bildirdi (Türsab T., 2021).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının pandemiyanı dayandırmaq və ona nəzarət etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlərdə milli hökumətlərin ciddi vəzifələri var. Giriş və çıxış qadağaları, pandemiyanın aşkar edildiyi bölgələrdə tətbiq olunan karantinlər, beynəlxalq idman və incəsənət tədbirləri və beynəlxalq sağlamlıq və təhlükəsizlik məsələləri nəzərə alınmaqla, pandemiyanın ortaya çıxdığı andan milli hökumətlər tərəfindən ləğv edilmiş və ya ləğv edilmiş səyahət məhdudiyətləri bütün bunlardır.

pandemiya ilə mübarizədə vacibdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının xəbərdarlıq və hesabatlarına uyğun olaraq, milli hökumətlər tərəfindən həyata keçirilən yuxarıda qeyd olunan tədbirləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Pandemiyanın aşkar edildiyi ölkə və bölgələrdə, xüsusən də Çində ictimai sağlamlığı qorumaq üçün geniş miqyaslı karantinlər və səyahət məhdudiyyətləri tətbiq edildi.
- Səhiyyə nazirlikləri tərəfindən pandemiyanın intensiv şəkildə hiss edildiyi və pandemiya səbəbindən ölümlərin yaşandığı Çin, İtaliya, İran və Monqolustan üçün səyahət xəbərdarlığı.
- 10 mart 2020-ci il tarixinə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar bütün İtaliyanın müəyyən edilməsi (İtaliya Səhiyyə Nazirliyi, 2020).
- İtaliyadakı bütün təhsil müəssisələrində ən azı 3 aprel 2020-ci il tarixi olmalıdır. 3 aprel 2020-ci ilə qədər təhsilin dayandırılması, səyahət məhdudiyyətləri və İtaliya Milli Futbol Liqası Seria A daxil olmaqla idman təşkilatlarında 3 aprel 2020-ci ilə qədər yarışların dayandırılması.
- Dünyanın hər yerindən hava yolları şirkətləri pandemiyanın intensiv olduğu ölkələrə uçuşları ləğv edir.
- UEFA tərəfindən təşkil edilən və bütün dünyada maraqla izlənən Çempionlar Liqası və UEFA Avropa Liqası yarışlarının tamaşaçısız keçirilməsi.
- Pandemiyadan çox təsirlənən bölgələrdən gələn sənişinlərin qəbul edilməməsi və xüsusilə hava limanlarında, sərhədlərdə və gömrükdə geniş təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi.
- Pandemiyadan təsirlənən ölkələrdə təhsilin dayandırılması.
- Dünyada ən çox ziyarətçi qəbul edən Luvr kimi muzeylərin pandemiya səbəbindən bağlanması.
- Katolik təriqətinin mərkəzi olan Vatikanda pandemiya səbəbilə minlərlə insanın iştirakı ilə bazar günləri keçirilən Papanın onlayn mərasimi.

- Bütün dünyada geniş iştirak edən və iqtisadi təsirləri ilə ölkələr üçün əhəmiyyətli olan festival, konsert, konqres və yarmarka kimi mədəniyyət və incəsənət fəaliyyətlərinin ləğvi.
- Dünya turizm bazarı baxımından əhəmiyyətli bölgə olan Uzaq Şərq və Çin bazarlarına tətbiq edilən səyahət məhdudyyətləri və rezervasiyaların ləğvi kimi tətbiqlər; turizm sektorunda, xüsusilə nəqliyyat və yerləşdirmə sahələrində təsiri uzun müddət hiss olunacaq gəlir itkilərinə səbəb olur.

Dünya mətbuatında yuxarıda tez-tez sadalanan və gündən-günə yeniləri əlavə olunan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının göstərişləri ilə milli hökumətlərin həyata keçirdiyi tədbirlər qlobal miqyasda hiddət doğurur. Pandemiyanın təsiri və pandemiya ilə bağlı ölüm hallarının artması milli hökumətləri daha geniş tədbirlər görməyə sövq edir.

II FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ YARATDIĞI SOSIAL PROBLEMLƏRİN TƏDQIQI VƏ MƏLUMATLARIN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafını stimullaşdıran amillərin tədqiqi

“COVID-19” pandemiyası dövrünə qədər sektordakı bütün risklərə baxmayaraq, turizm fəaliyyəti ümumilikdə qlobal miqyasda sabit bir kurs izlədi. Koronavirus pandemiyası dövrünə qədər terrorizm çox vaxt turizm mobilliyi üçün ən böyük təhlükə idi. Bununla belə, hətta terror hadisələri heç vaxt turizmi pandemiya həddində təhdid edəcək, böhran yarada biləcək səviyyəyə çatmayıb və turizm fəaliyyətinin qarşısını ala bilməyib. Bundan əlavə, terrorizmdən yaranan maneələr həmişə regional səviyyədə qalıb və heç vaxt pandemiya kimi qlobal təhlükə qavrayışına səbəb olmayıb. Qloballaşmanın təsiri altında adi şəraitdə sürətlə inkişaf edən turizm sektoru XX əsrin son yarısından etibarən qlobal iqtisadiyyatın əsas sahələrindən birinə çevrilmişdir. İnkişaf edən alətlər, liberallaşdırılmış qlobal səyahətlər, inkişaf edən iqtisadiyyatlar və şaxələnmiş ödəniş üsulları qloballaşma ilə birlikdə turizmin inkişafında aparıcı rol oynamağa davam edir.

Dünyada turizm sektorunda baş verən sürətli inkişaf bu sahədən maksimum yararlanmaq istəyən ölkələr arasında rəqabət yaradır və 2009-cu ildə dünya üzrə turist sayının 1,5 milyarda çatdığı bildirilir (UNWTO, 2020). Son illərdə beynəlxalq turizm sürətlə inkişaf etməkdə davam etmiş və dünya iqtisadiyyatının ən böyük və gəlirli sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu gün turizm dünya üzrə ümumi investisiyanın 7 faizini, vergi ödənişlərinin 5 faizini və dünya ticarət xidmətlərinin 1/3 hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq turizm iqtisadiyyatın nəqliyyat, tikinti, ticarət, rabitə, kənd təsərrüfatı, istehlak malları kimi əsas sektorlarına əhəmiyyətli təsir göstərir və sosial-iqtisadi inkişafın katalizatoru kimi çıxış edir. Dünya üzrə təxminən 250 milyon insan və ya hər səkkiz nəfərdən biri turizm sektorunda çalışır (Balasənli S.,2018). Təəssüf ki, turizmlə

bağlı bu müsbət göstəricilər “COVID-19” pandemiyası ilə birlikdə mənfi istiqamətdə davam edir.

Tədqiqatda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin “COVID-19” prosesi zamanı əldə etdiyi təcrübələrin çatdırılması məqsədi daşıyır. Bu məqsəddən çıxış edərək, bütün dünyanı dərinədən sarsıdan pandemiyanın Azərbaycan turizminə iqtisadi və sosial təsirləri dərinədən araşdırılacaq. Tədqiqatın nəticələrinin turizm müəssisələrini pandemiya şəraitində görməli olduqları ehtiyat tədbirləri və izləməli olduqları strategiyalar barədə istiqamətləndirəcəyi düşünülür. Bu məqsədlə tədqiqatın ədəbiyyat hissəsində “COVID-19” pandemiyasının Azərbaycan turizm sektoruna təsiri konkret məlumatlar əsasında müəyyən edildikdən sonra məlumatların təhlili əsasında əldə edilən nəticələr şərh olunacaq və müxtəlif təkliflər irəli sürüləcək. tədqiqatın yekun hissəsində nəzəri və praktiki nəticələr verilməlidir. Azərbaycanın aparıcı turizm sektoru menecerlərinin fikirlərini öyrənmək üçün “COVID-19” pandemiyasının ölkə turizminə təsirləri nələrdir” əsas sualından asılı olaraq aşağıdakı alt suallara cavab vermək məqsədi daşıyır:

1. Pandemiya prosesində turizm sahəsində hansı problemlər yaşadınız?
2. Pandemiyanın davam edəcəyi təqdirdə iş həyatınıza mümkün təsirləri haqqında nə düşünürsünüz?
3. Pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün müəssisə səviyyəsində hansı tədbirləri görürsünüz?
4. Sizcə, Azərbaycanda “COVID-19” pandemiyasının təsirlərini azaltmaq üçün hökumət hansı tədbirləri görməlidir?

Ənənəvi olaraq, turizm və rekreasiya sənayesi xarici şoklardan mənfi təsirlənir. Pandemiya səbəbiylə ölkələrin daxilə bağlanması səbəbindən turizm məqsədi ilə səyahətlər xeyli məhdudlaşdırılıb. Xüsusilə qlobal mehmanxana sənayesini sıxışdıran xarici amillər arasında hərbi münaqişələri, terror təhdidlərini, iqlim dəyişikliyi, təbii fəlakətləri, neftin qiymətinin kəskin dəyişməsinə, valyutanın dəyişməsinə, maliyyə və iqtisadi böhranları saymaq olar. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm

Təşkilatının (UNWTO) hesablamalarına görə, 2020-ci ildə dünyada xarici turistlərin sayının 20-30 faiz azalacağı gözlənilir. Bu o deməkdir ki, turizm sektoru 30-50 milyard dollar zərər görəcək (UNWTO, 2020). Pandemiyanın yayılmasına cavab olaraq əksər ölkələr hava nəqliyyatını bağlayıb və əcnəbilərin ölkəyə girişini məhdudlaşdırıb. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının (IATA) son hesablamalarına görə, 2020-ci ildə (IATA, 2020) hava səfərləri ilə səyahətdən ümumi qlobal gəlir itkisinin 50 faiz (434 milyard ABŞ dolları) olacağı gözlənilir.

May ayının sonundakı vəziyyətə görə, Ümumdünya Turizm Təşkilatı koronavirusun yayılması ilə əlaqədar sərhədlərini tamamilə bağlayan ölkələrdə əhəmiyyətli turizm gəlirləri itkiləri ilə üzləşib. Məsələn, Afrika (təyinatların 74 faizi), Şimali və Cənubi Amerika (86%), Asiya (67%), Avropa (74%) və Yaxın Şərq (69%) sərhədlərini bağlamağı seçib. Dünyanın 217 ölkəsindən 185-də (85%) sərhədlər tamamilə və ya qismən bağlanıb. Bunlardan 163 istiqamət beynəlxalq turistlər üçün hava, dəniz və quru sərhədləri də daxil olmaqla tamamilə bağlı sərhədlərdir. Qalan 22 istiqamətdə sərhədlər qismən bağlanıb, bəzi ölkələrdən səfərlərin ölkəyə girişi qadağan edilib. Nəhayət, 12 istiqamət (bütün istiqamətlərin 5 faizi) 14 gün ərzində karantin və ya özünütəcrid, viza tədbirləri və ya gəlmədən əvvəl və ya sonra tibbi müayinə/şəhadətnamə tələbi kimi anti-epidemioloji məhdudlaşdırıcı tədbirlər həyata keçirir.

Amerikanın Hilton Worldwide şirkəti qlobal bazarlardakı qeyri-müəyyənlik fonunda maliyyə sabitliyini və dayanıqlığını qorumaq üçün 2020-ci ildə kreditlərə əlavə 1,75 milyard dollar kreditə ehtiyacı olduğunu bildirdi. 7 mart 2020-ci ildə bitən həftə ərzində ABŞ-da boş otaq başına düşən yaşayış gəliri 11,6 faiz, Çində doluluq nisbəti 2020-ci ilin yanvar ayının sonunda yüzdə 89 azalıb. 2020-ci il martın 1-dən Almaniyada otellərdə doluluq 36 faizdən çox azalıb. Romada doluluq nisbəti 6 faiz olduğu halda, London 47 faiz ətrafında ən sabit doluluq nisbətindədir (Bayeva N. və Knobel C.M., 2020). Ümumilikdə, "COVID-19" böhranı qonaqpərvərlik sənayesində beynəlxalq təhriflərə və Avropa qonaqpərvərlik bazarında əhəmiyyətli geriləmələrə

səbəb oldu. Asiya bazarında, COVID-19 pandemiyasının 2020-ci ilin ikinci rübündə davam edəcəyi təqdirdə Vyetnamın turizm sektorunun beş milyard dollar zərər görəcəyi təxmin edilir. Üstəlik, Filippində ölkənin ÜDM-nin 2000-ci ildə 0,3-0,7 faiz azalacağı təxmin edilir (Nicola M., 2020). Son 3 ildə turizm sektoruna daha çox diqqət ayıran Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının yaratdığı qlobal böhrandan mehmanxanalar pis təsirlənir. Dünyanın mühüm mərkəzlərində turizmlə bağlı vəziyyət belə olsa da, Azərbaycanda sözügedən neqativlərdən təsirlənən turizm sektoru böhranı ən çox hiss edən sektorlardan biridir (Bayramlı R. və Əliyev Ə. 2020).

Ümumdünya Turizm və Səyahət Şurasının (WTTC) təxminləri, COVID-19-un iqtisadi təsiri və müxtəlif bölgələr üçün turizm sənayesinin bərpası üçün dərc edilmiş ssenariləri nəzərə alsaq, turizm və səyahət sənayesində 330 milyon işçinin işlədiyi anlaşılır. 2019. Bu sektorun ÜDM-də payı 10,3 faiz (8,9 trilyon dollar), dünya xidmət ixracında payı isə təxminən 28 faiz təşkil edir. Ümumilikdə, turizm və səyahətlərdə iş yerlərinin itirilməsi ilə bağlı qlobal təxminlər 98,2 milyondan 197,5 milyon nəfərə qədərdir. Turizm və səyahətin qlobal ÜDM-ə töhfəsindəki azalmanın ekspertlər tərəfindən 2,686 trilyon dollardan 5,543 trilyon dollara qədər (WTTC 2020) olacağı təxmin edilir. Bu faciəvi tənəzzülün əslində bütün dünyada mühüm sosial və iqtisadi problemləri də gətirəcəyi və xüsusilə işsizliyin yükünü daha da ağırlaşdıracağı başa düşülür.

Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının mənfi nəticələri qiymətləndirildikdə 2006-cı ildə Azərbaycanda yaşayış müəssisələrinin fəaliyyətindən əldə edilən gəlir 74,3 milyon manat olduğu halda, 2019-cu ildə bu rəqəm təxminən 7 dəfə artaraq 450 milyon manata çatıb. Mehmanxana təsərrüfatlarının büdcəyə ödədiyi ƏDV və digər vergilər ildən-ildə artmış, 2006-cı ildə dövlətə ödənilən 9,4 milyon manatın məbləği 2019-cu ildə 42,2 milyon manata çatmışdır. Bununla belə, turizm sahəsində mühüm inkişafılar COVID-19 pandemiyası ilə geri çevrildi.

2.2. Azərbaycanda turizm sənayesində pandemiyanın yaratdığı sosial təsirlərin təhlili

Azərbaycanın şimalı və cənubu arasında iqlim şəraiti çox fərqlidir. Azərbaycanın iki iqlim qurşağında yerləşməsi onun təbiətini gözəlləşdirir və turizm üçün böyük imkanlar açır. Azərbaycanın şərqində Xəzər dənizi sahilində yerləşən Abşeron rayonunun təbii şəraiti və ehtiyatları, isti iqlimi, dənizi, qumlu çimərlikləri, müalicəvi suları və palçıq vulkanları turizmin inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır (Bayramlı R. və Əliyev Ə., 2020).

Coğrafi və iqlim müxtəlifliyi ilə yanaşı, Azərbaycanda xarici turistləri ölkəyə gəlməyə həvəsləndirəcək bir çox tarixi mədəniyyət obyektləri var. Birinci mərtəbədə hündürlüyü 28 m, diametri 16,5 m olan Qız qalası Bakının ən məşhur yerlərindən biridir. XVII-XVIII əsrlərdə sönməz od üzərində tikilmiş od məbədi olan “Atəşgah” mühüm turizm mərkəzlərindən biridir. Digər tarixi yer isə Bakının Ramana kəndində, hündürlüyü 15 m olan 16-cı əsrə aid Ramana qalasıdır. Bakının Mərdəkan qəsəbəsində qədim tarixə malik olan Mərdəkan qalası həm də görülməyə dəyər turistik məkandır (Salihova A., 2019).

Qobustanda, Böyüktaş, Küçüktaş, Cingirdağ, Sonqardağ və Şıqçaya dağlarında Daş dövrünə və Azərbaycan xalqının tarixinə şahidlik edən çoxlu qayaüstü təsvirlər, düşərgələr, məskənlər, məzar abidələri və s. var. Böyüktaş bölgəsində mezolitdən orta əsrlərə qədər bütün dövrlərə aid abidələrə rast gəlmək olar (Salihova A., 2019). Bütün bu tarixi abidələr Azərbaycana böyük turizm potensialı təklif edir. Lakin bütün bu imkanlara baxmayaraq, Azərbaycan xüsusilə pandemiya və Ermənistanla müharibə səbəbindən bu turizm potensialından yararlanma bilmir. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlətlər arasında dövlət sərhədində tətbiq edilən məhdudlaşdırıcı rejim və dünyanın əksər ölkələrində vətəndaşların gediş-gəlişinə müvəqqəti məhdudiyyətlər turizmdən gələn gəlirlərin azalmasına səbəb olub. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən mehmanxanalarda gecələmələrin sayı əvvəlki ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə 64,3 faiz azalaraq 340 min nəfərə düşüb

ki, bu da ümumi tutumun cəmi 58,2 faizini təşkil edir. Bu rəqəm 2019-cu ildə 954 min, başqa sözlə, ümumi gücün 71,9 faizini təşkil edir. Digər tərəfdən, 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında mehmanxana biznesinin gəlirləri əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 61,6 faiz azalıb (Dövlət Statistika Komitəsi, 2020).

Cədvəl 1: Sərhəd keçid məntəqələrindən keçənlərin sayı (min nəfərlə)

Göstəricilər	İllər					
	2006	2016	2017	2018	2019	2020
Sərhəddi keçənlərin ümumi sayı	6096	1300	13563	15504	17464	13800
Azərbaycan vətəndaşları	3576	8502	8174	9799	11138	8305
Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər	2520	4498	5389	5705	6325	4202
Ölkəyə daxil olanların sayı	3002	6469	6762	7740	8731	5389
Azərbaycan vətəndaşları	1740	4220	4066	4892	5563	4898
Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər	1263	2249	2670	2850	3171	1596
Ölkəni tərk edənlərin sayı	3095	6532	6802	7765	8732	5621
Azərbaycan vətəndaşları	1836	4282	4109	4909	5577	3257
Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər	1259	2250	2693	2856	3156	2487

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/source/tourism/> (2022)

2006-cı ildə ölkənin sərhəd-keçid məntəqələrindən keçənlərin sayı 6096 nəfər olduğu halda, 2019-cu ildə bu rəqəm 174643 nəfərə yüksəlib. 2006-cı ildə ölkəyə gələnlərin sayı 1 milyon 740 min nəfər Azərbaycan vətəndaşı, 1 milyon 262 min nəfər isə əcnəbi olub. 2019-cu ildə ölkəyə gələn Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 5 milyon 562,3 min, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayanların sayı isə 3 milyon 170,4 min nəfərə çatıb. 2006-cı ildə ölkədən gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 1 milyon 835,9 min nəfər, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayanların sayı isə 1 milyon 258,6 min nəfər olub. Bu rəqəm 2019-cu ildə Azərbaycan vətəndaşları üçün 5 milyon 576,4 min nəfər, vətəndaşlığı olmayanlar üçün isə 3 milyon 255,2 min nəfər təşkil edib (Cədvəl 1).

Ölkəyə gələn əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının səfər məqsədləri və xərclərinə görə təsnifatına dair məlumatlar (Dövlət Statistika Komitəsi, 2020) araşdırıldığında, ölkəyə turizm məqsədi ilə

daxil olan 1262 min nəfərdən 681,8 min nəfəri və 580.200 nəfər başqa məqsədlərlə ölkəyə daxil olub. Bu rəqəm hər il artaraq, 2019-cu ildə ölkəyə daxil olanların ümumi sayı 3 milyon 170,4 min nəfərə çatıb ki, onlardan 2 milyon 863,5 min nəfəri turizm, 306,9 min nəfəri isə digər məqsədlərlə daxil olub. 2019-cu ilə qədər hər il artan daxili və beynəlxalq turizm 2020-ci ilin yekun nəticələrini açıqlamasa da, bu rəqəmin əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli azalacağını iddia etmək olar.

Azərbaycana turizm məqsədilə gələn xarici turistlərin xərcləri 2016-cı ildə 1411,3 min manat, 2017-ci ildə 2,285,3 min manat, 2018-ci ildə 2,661,6 min manat, 2019-cu ildə isə 2,971,400 manat olub. Turizm məqsədilə xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının xərcləri 2016-cı ildə 1 milyon 970,3 min manat, 2017-ci ildə 1 milyon 678,9 min manat, 2018-ci ildə 2 milyon 387,4 min manat, 2019-cu ildə isə 2 milyon 407 min 600 manat olub (Dövlət Statistika Komitəsi, 2020).

Pandemiya böhranından ən çox Azərbaycandakı mehmanxanalar və mehmanxana tipli bizneslər zərər çəkib. 2006-cı ildə Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 285 idisə, 2016-cı ildə bu rəqəm 548-ə, 2017-ci ildə 563-ə, 2018-ci ildə isə 596-ya yüksəlib. Bu rəqəmlər Azərbaycanda turizm sahəsində inkişafı göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. 2019-cu ilə qədər Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayında əhəmiyyətli artım olub və 642-yə yüksəlib. 2006-cı ildə 11 403 olan otel otaqlarının sayı 2019-cu ildə iki dəfədən çox artaraq 23 865-ə çatıb. Mehmanxanalara yerləşdirilənlərin sayı araşdırıldığında 2006-cı ildəki 291 617 nəfərdən 2019-cu ildə 1 919 765 nəfərə yüksəlib. 2006-cı ildə 4338 nəfər olan işçilərin sayı təxminən 3 dəfə artaraq 2019-cu ildə 12481 nəfərə çatıb (Dövlət Statistika Komitəsi, 2020).

Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının mənfi nəticələri qiymətləndirildikdə 2006-cı ildə Azərbaycanda yaşayış müəssisələrinin fəaliyyətindən əldə olunan gəlir 74,3 milyon manat olduğu halda, 2019-cu ildə bu rəqəm təxminən 7 dəfə artaraq 450 milyon manata çatıb. Mehmanxana təsərrüfatlarının büdcəyə ödədiyi ƏDV və digər vergilər ildən-ilə artmış, 2006-cı ildə dövlətə ödənilən 9,4 milyon manatın məbləği

2019-cu ildə 42,2 milyon manata çatmışdır. Bununla belə, turizm sahəsində mühüm inkişaf COVID-19 pandemiyası ilə geri çevrildi. 2019-cu ilin yanvar-iyun aylarında 841 min nəfər olan yerli turistlərin sayı 2020-ci ilin eyni dövründə 297 min nəfərə, turizm gəlirləri isə 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında 2,7 dəfə azalaraq 532,8 milyon manat səviyyəsində qalıb (Nəsirzadə A., 2020).

Məlumatların toplanılması və təhlili metodları

Mehmanxana biznesi menecerlərinin perspektivlərinə uyğun olaraq “COVID-19”-un Azərbaycan turizminə təsirlərini müəyyən etmək məqsədi daşıyan tədqiqatda dərin təhlil üçün əlverişli olduğu üçün keyfiyyət tədqiqat metoduna üstünlük verilib. Keyfiyyət araşdırması, hal-hazırda yaşanan, lakin tədqiqatçının dəyişənlər üzərində heç bir nəzarəti olmayan “cari vəziyyətlərin” səbəblərini və nəticələrini təsvir etməyə, şərh etməyə və anlamağa imkan verən keyfiyyətli tədqiqat yanaşmalarından biridir (Yin U. 2014; Creswell T. 2016; Tutar A. və Erdem E. 2020) seçildi. Keys tədqiqatını seçmək üçün digər səbəblər; Pandemiya nümunəsində olduğu kimi, fenomen və kontekst arasındakı sərhədlər aydın deyil (Yin U., 2014) və mövzunu əsas aktyorlar vasitəsilə izah etmək məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, sözügedən dizayn öz kontekstual çərçivəsi daxilində kəşfiyyat, zəngin təsvirlər, kontekstual təhlil və fenomenin müxtəlif aspektlərinin dərinəndən araşdırılması üçün uyğundur (McMillan K., 1996; Cohen N. and Manion M., 2000; Hancock A. and Algozzine A., 2006; Davey C. , 2009; Creswell T. and Poth S., 2017).

Tədqiqat Qrupu: Tədqiqatın məqsədinə əsasən, tədqiqat nümunəsi keyfiyyət tədqiqatlarında geniş istifadə olunan məqsədyönlü seçmə texnikasına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Məqsədli seçmə texnikasından istifadə edərək, turizm və otel idarəçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərən beş menecerdən ibarət qrupdan məlumatlar toplanmışdır (Neuman H., 2007; Patton S., 2014; Marshall A. and Rossman T, 2014; Tutar İ. and Erdem E., 2020). Məlumatlar Azərbaycanda davam edən müharibə ilə əlaqədar görüşməyə razılıq verən aparıcı turizm sektoru nümayəndələrindən toplanıb. İşçi qrupu üç mehmanxana meneceri, turizm və mehmanxana idarəçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərən şirkət meneceri və turizm və səyahət agentliyi meneceri daxildir. Sözügedən

insanlardan toplanan məlumatlar məlumatların doyma səviyyəsinə çatmasının səbəbi ilə kifayətləndi.

Məlumatların toplanması aləti və məlumatların toplanması: Tədqiqat məlumatları keyfiyyətli məlumat toplama üsullarından biri olan müsahibə üsulu ilə toplanmışdır. Məlumat toplamaq üçün ədəbiyyatdan istifadə etməklə hazırlanmış yarım-strukturlaşdırılmış müsahibə formasından istifadə etməklə beş iştirakçıdan ibarət qrupla üz-büz müsahibələr aparılmışdır. Tədqiq olunan mövzu hərtərəfli və sistemik məlumat toplamaq üçün uyğun olduğu üçün müsahibə texnikasına üstünlük verilmişdir (Büyüköztürk D. 2008; Patton S. 2014; Tutar S. və Erdem U. 2020). Məlumatlar 05.10.2021 - 15.12.2021 tarixləri arasında toplanılıb.

Məlumatların Təhlili

Məlumatların təhlili zamanı keyfiyyətli məzmun təhlili texnikasından istifadə edilmişdir və təhlil vahidləri “kodlar, kateqoriyalar və mövzular şəklində konkretdən abstraktdan istifadə olunan texnikadır” (Rubin R. 1995, Mason A. 2002, Patton S. 2014, Creswell A., 2016). Oxşar təsviri ifadələr anlayışlar, kodlar və mövzular kimi bir araya gətirildi (Fraenkel A. və Wallen Y., 2000). Bu məqsədlə pandemiyanın yaratdığı böhranla bağlı turizm mehmanxanası biznes menecerlərinin fikirləri müəyyən edilməyə çalışılmışdır (Creswell A.,2016). Tədqiqatın məlumat təhlilində induktiv analiz texnikasından istifadə edilib (Patton S., 2014) və hər bir iştirakçı İ1, İ2, İ3, İ4 və İ5 kimi qeyd edilib və iştirakçılar haqqında məlumatlar Cədvəl 2-də göstərilib.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, iştirakçılardan üçü bakalavr, biri magistratura, biri isə doktorantura təhsillidir. İştirakçıların 4 ildən 8 ilə qədər idarəetmə təcrübəsi var. İştirakçılardan biri qadın, digərləri isə kişidir. İştirak edən menecerlərdən biri turizm və səyahət agentliyi, biri turizm və mehmanxana idarəçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərən biznes meneceri, üçüncüsü isə otelin yüksək səviyyəli menecerləridir (Cədvəl 2).

Araşdırmada pandemiya prosesi zamanı turizm sahəsində yaşadıkları problemlər və pandemiyanın davam edəcəyi təqdirdə iş həyatına təsirləri ilə bağlı iştirakçıların

fikirləri “iqtisadi, sektorda psixoloji və sosial problemlər” başlığı altında sistemləşdirilmişdir.

Cədvəl 2: Tədqiqatda iştirak edən menecerlərin demoqrafik xüsusiyyətləri və biznes məlumatları

İştirakçı kodu	Yaş	Cins	Təhsil	İdarəçilik təcrübəsi	Biznes növü
K1	36	Kişi	Bakalavr	6	Otel
K2	37	Kişi	Bakalavr	8	Otel
K3	28	Kişi	Bakalavr	4	Turizm və otel
K4	30	Kişi	Doktorantura	5	Səyahət agentliyi
K5	33	Qadın	Magistr	4	Otel

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan sorğu nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

İştirakçılar ümumi rəy olaraq, COVID-19 pandemiyası davam edərsə, turizm sektorunun böyük problemlər yaşayacağını, artıq başlayan iflasların davam edəcəyini və bunun hətta sosial problemlər yarada biləcəyini bildiriblər. Toplanan məlumatlardan belə başa düşülür ki, korona virusu səbəbiylə yaşanan problemlər təkcə sektorla məhdudlaşmır və böhranın təsirləri insanların iş yerlərini itirməsi səbəbindən işdən çıxarmalar səbəbindən geniş insan kütlələrinə yayılıb. Digər tərəfdən, virusun mənfi təsirlərinin insanın təkcə iqtisadi həyatına deyil, həm də fiziki, psixi və psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyi də görünür. Sualla bağlı bəzi iştirakçıların fikirlərinə dair birbaşa sitatlar aşağıda verilmişdir.

İ2: *Mən bir çox işçini ixtisar etməli oldum, əgər belə davam edərsə, xərcləri azaltmaq üçün bəlkə də digər işçiləri ixtisar etməliyəm. İşimi ayaqda saxlamaq üçün bunu etməliyəm.*

İ3: *Virusdan əvvəl həyatımız normal axırdı. Virus bu normal axını pozub. Planlarım alt-üst oldu, planlarımla təcrübələrim heç uyğun gəlmir. Biz tam böhran vəziyyətində yaşayırıq.*

İ1: *Gəlirim azaldı və bütün ailəmlə həyat keyfiyyətimiz aşağı düşdü.*

Araşdırmada iştirakçıların pandemiya prosesi zamanı turizm sahəsində yaşadıkları problemlər və pandemiyanın davam edəcəyi təqdirdə iş həyatına təsirləri ilə bağlı fikirləri “turizm sektorunda yaşanan iqtisadi, psixoloji və sosial problemlər” əsas

Cədvəl 3: İştirakçıların pandemiya haqqında yaşadıkları mümkün problemlərə dair rəyləri

Təsviri ifadələr	Kod	Alt mövzu	Əsas mövzu
Virusla bağlı ümumi həyatda müxtəlif problemlər ortaya çıxıb. Bütün planlarım alt-üst oldu. Nəqliyyat məhdudlaşdırıldı, böyük problemlər yarandı. Bəzi qadağalar psixoloji gərginliyə səbəb oldu.	Həyat problemləri Planların pozulması nəqliyyat problemləri Müəssisələrin bağlanması Turizm fəaliyyəti doluluq dərəcələri psixoloji problemlər Turizm fəaliyyətinin dayandırılması	İqtisadi və sosial həyatın pozulması, turizm sektorunda böhran	Sektorda yaşanan iqtisadi, psixoloji və sosial problemlər
Müəssisələrin bağlanmasından əvvəlki dövrdə qazanclar əhəmiyyətli dərəcədə azaldı.			
Pandemiya prosesində yaşadığımız ən mühüm problem xaricdən turistlərin olmaması ilə ortaya çıxdı. Eyni zamanda, ölkə daxilində şəhərlərarası yolların bağlanması əlavə problemlər yaratmışdır.			
Pandemiya ölkəmizdə turizm fəaliyyətinə çox mənfi təsir göstərməkdə davam edir. Korona virusunun yayılması otellərdə doluluq nisbətlerini aşağı salmışdır. İnsanların səyahət həvəsinin azalması turizmə çox mənfi təsir göstərmişdir.			
Pandemiya başlayandan bəri ən mühüm problem iş yerlərinin bağlanması idi. Bu, turizm sənayesinə mənfi təsir göstərmişdir.			
Virus davam edərsə, həyatı davam etdirmək asan olmayacaq. Gəlirlərin azalması ilə həyat keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşdü. Turizm-mehmanxana sektorunda iflaslar oldu. Bu, bizim mənəviyyatımıza çox təsir etdi.	Yaşam problemi, Həyat keyfiyyəti, Turizm müəssisələrində iflaslar, Pandemiya səbəbindən işsizlik, Xərclərin artması, Sənayedə iflasların artması	İşsizlik, işdən çıxarılmaların artması və həyat rahatlığının ümumi azalması səbəbindən sektorda iflaslar	
Pandemiyanın daha uzun müddət davam etməsi daha çox insanın işsiz qalmasına səbəb olur.			
Pandemiyanın davam etməsi bir çox otellərin və turizm müəssisələrinin bağlanmasına səbəb olacaq. Bu sektorda bir çox insan işsiz ola bilər.			
2020-ci ilin fevral ayına qədər bütün səlahiyyətli şəxslər 2000-ci ildə turizm və səyahət sənayesinin uğurlu bir il olacağını düşünürdülər. Korona virusunun yayılması bütün gözləntilərimizi alt-üst etdi.			
Bir iş meneceri olaraq pandemiya uzun müddət davam edərsə və ya peyvənd araşdırmaları istənilən nəticəni verməsə, hər şeyi itirəcəyimi düşünürəm.			

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan sorğu nəticələri əsasında tərtib edilmişdir (Əlavə 1)

mövzusu başlığı altında toplanıldığı müşahidə edilmişdir. İştirakçıların fikirləri Cədvəl 3-də təsviri ifadələr, kod, alt mövzu və əsas mövzu kimi göstərilmişdir.

Cədvəl 4: “COVID-19” pandemiyası üzrə müəssisə səviyyəsində görülməli tədbirlərlə bağlı rəhbər şəxslərin rəyləri

Mən bir iş adamı olaraq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və dövlətimizin tövsiyələrinə əməl edərək pandemiya zamanı ən az zərərli sağ çıxmağa çalışıram.	Pandemiya həssaslığı, Xərcləri azaltmaq, İşçilərin işdən çıxarılması, Pandemiya qaydalarına riayət etmək, Növbəli iş rejimi	Xərcləri azaltmaq üçün işçilərin sayının azaldılması.	Müəssisələrin pandemiya ilə mübarizə strategiyası
Pandemiya zamanı otelin gəlirləri azaldığı üçün xərcləri azaltmağa çalışıram. Bu səbəbdən kadrların ixtisar edilməsi qaçınılmaz idi.			
Mən ilk növbədə öz sağlamlığımı qoruyuram. Biz əməkdaşlarımızdan və otelimizə gələn əsaslı müştərilərdən gigiyena qaydalarına əməl etmələrini istəyirik.			
Müəssisələrimizdə virusa qarşı iş saatlarını azaldıb növbəli iş sistemində keçdik. Otelimizdə gigiyena baxımından bütün tədbirlər görülür. Biz öz fəaliyyət planımızı yaratdıq. Pandemiya ilə əlaqədar hökumətin qəbul etdiyi qanunlara ciddi şəkildə əməl edirik.			
Pandemiyanın biznesə təsirini azaltmaq üçün maska, məsafə və gigiyena qaydalarına ciddi əməl etməyə çalışırıq.	Qaydalara ciddi riayət etmək, COVID-19 simptomu, Sosial məsuliyyət hiss etmək	Pandemiya qarşı sosial məsuliyyət şüuru ilə hərəkət etmək	
Dövlət pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün bir çox tədbirlər görür. Ancaq bir problem var ki, bir müddət sonra qanunlar insanlar üçün adiləşir, amma biz öz məsul sahəmizdə qaydalara ciddi əməl edirik.			
Yüksək səviyyəli rəhbərlərlə görüşlərimizdə onların COVID-19 əlamətlərinin olub-olmamasına diqqət yetiririk.			
Pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün dövlətimizin müəssisə səviyyəsində qəbul etdiyi bütün qanunlara əməl etməyə çalışırıq.			
Müəssisəmizdə bütün gigiyena qaydalarına əməl etməyə və pandemiyanın yayılmasının qarşısını almağa çalışırıq.			

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan sorğu nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

İştirakçıların tədqiqatın “Pandemiyanın Azərbaycanın turizm sahəsinə təsirləri barədə nə düşünürsünüz?” sualına verilən cavabda pandemiya davam edərsə, onsuz da çətin olana yeni problemlərin əlavə olunacağını bildiriblər. Problemlər və buna görə də bir çox insan işini itirəcək. Bu suala rəhbər şəxslərin verdiyi cavablar Cədvəl 4-də göstərilmişdir. Tədqiqatın bu sualına iştirakçıların verdiyi cavabların şirkətlərin pandemiya ilə mübarizə strategiyasının əsas mövzusu altında toplandığı görülüb (Cədvəl 4).

Cədvəl 5-də “COVID-19” pandemiyası ilə bağlı dövlət səviyyəsində görüləcək tədbirlərə müəssisə rəhbərlərinin fikirləri alt mövzu və əsas mövzu başlıqları altında ümumiləşdirilərək qeyd edilmişdir.

“Pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün müəssisə səviyyəsində hansı tədbirləri həyata keçirirsiniz?” sualına iştirakçıların rəyi bildirildikdə, onlar əmək xərclərini azaltmaq üçün işçilərin ixtisarı yoluna getdiklərini bildirdilər. Pandemiyanın yaratdığı böhranı aradan qaldırmaq və gəlir itkisinin qarşısını almaq üçün həll. Lakin iştirakçı idarəçilərin açıqlamalarından bunun uzunmüddətli perspektivdə həll yolu olmadığını, hətta başqa sosial problemlərə səbəb olacağını fərqləndirdilər. Digər tərəfdən, bəzi insanların pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün bütün cəmiyyətin öz həssaslığını ödəməsindən şikayətləndiyi tədbir iştirakçıların bəyanatlarında da öz əksini tapıb. İştirakçı menecerlərin pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün müəssisə səviyyəsində tədbirlər gördüklərini, lakin qeyd olunan tədbirlərin bu böhranı aradan qaldırmaq üçün kifayət etmədiyini və dövlətin daha çox yardım paketi elan etməli olduğunu bildirdilər. İştirakçı administratorların sualla bağlı fikirləri ilə bağlı birbaşa sitatlar aşağıda verilmişdir.

İ3: Mən bir iş adamı olaraq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının və dövlətimizin tövsiyələrinə əməl edərək pandemiya sağı çıxmağa çalışıram.

İ2: Ölkəmizdə bu gün də pandemiya inanmayan, tədbir görməyən, pandemiyanın yayılmasına və davam etməsinə səbəb olan xeyli insan var.

Cədvəl 5: “COVID-19” pandemiyası ilə bağlı dövlət səviyyəsində görülməli tədbirlərə müəssisə rəhbərlərinin fikirləri

Təsviri ifadələr	Kod	Alt mövzu	Əsas mövzu
Dövlət turizm və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara, pandemiyadan zərər çəkmiş aztəminatlı şəxslərə yardım edib.	Dövlət dəstəyi; Maddi yardım; Turizm sektoru; Maaş dəstəyi; Yardım paketi; Dövlət tədbirləri.	Turizm sektoruna dövlətin maliyyə dəstəyi və yardım paketləri	Dövlətin pandemiyaya qarşı mübarizəsi
İxtisaslı kadrlarımızı itirməmək vacibdir ki, ixtisarlara qarşısını almaq üçün turizm sektorunda çalışanların maaşlarının bir hissəsini dövlət öz üzərinə götürür.			
Dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər düzgündür, amma təəssüf ki, vətəndaşlar bununla bağlı lazımı həssaslıq göstərmirlər. Pandemiya prosesində daha həssas davranmaq, başqalarının həyatını riskə atmamaq lazımdır.			
Pandemiyanın təsirlərini yumşaltmaq üçün hökumət əyləncə məkanlarına, restoranlara və insanların toplaşdığı yerlərə ciddi nəzarət edir.			
Dövlət turizm sektoru, yerləşdirmə biznesi, səyahət agentliyi, nəqliyyat, qida və içki, əyləncə və bu sahələrə mal və xidmət göstərən bir çox alt sektorların rəhbərləri ilə görüşlər keçirərək onların problemlərini dinləyir və həll yollarını birlikdə tapırıq.	Problemləri dinləmək; Kəskin tədbirlər; Qapalı müəssisələr; Müharibə; Qısamüddətli iş məvacibi.	Sərtləşdirmə tədbirləri, müharibənin mənfi təsiri	Dövlətin pandemiyaya qarşı mübarizəsi
Hökumət pandemiyanın minimuma endirilməsi üçün kəskin tədbirlər gördü və qaydalara əməl etməyən bəzi müəssisələri bağladı, lakin bu, pandemiyanın qarşısını almaq üçün kifayət etmədi.			
İşsizliyi artırmamaq üçün dövlət qısamüddətli iş müavinətləri ilə sektoru dəstəkləməlidir, lakin müharibə şəraitində bunu edə bilməyəcəyini başa düşürük.			
Pandemiya başlayanda dövlət qurumlara, şəxslərə müəyyən yardımlar etdi, ancaq müharibə ilə bağlı bu yardımların kəsilməsi bizə çox mənfi təsir etdi.			

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan sorğu nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

İ5: Müəssisələrimizdə virusa qarşı iş saatlarını azaldıb növbəli iş sisteminə keçdik. Otelimizdə gigiyena baxımından bütün tədbirlər görülür. Biz öz fəaliyyət planımızı yaratdıq.

İ1: Mən ilk növbədə öz sağlamlığımı qoruyuram. İşçilərdən və otelimizə gələn azsaylı müştərilərdən gigiyena qaydalarına əməl etməyə çalışıram.

İ3: Otelin gəlirləri azaldığı üçün işçiləri ixtisar edib, növbəli iş sisteminə keçməklə xərcləri azaltmağa çalışıram.

“Azərbaycanda COVID-19 pandemiyasının təsirlərini azaltmaq üçün dövlət hansı tədbirləri görməlidir?” adlı araşdırmada iştirak edən menecerlər Forma sualına verdikləri cavablara nəzər salsaq, verginin azaldılması və dövlətin əlavə yardım paketləri elan etməsindən ibarətdir. Bununla belə, iştirakçıların ortaq istəyinin Pandemiyanın bütün fəsadları ilə aradan qaldırılması və peyvənd və ya dərman müalicəsi ilə bu global problemdən xilas olmaq olduğu anlaşılır (Cədvəl 5).

İştirakçılar problemin ayrı-ayrılıqda və ya dövlətin dəstəyi ilə aradan qaldırılmasının mümkün olmadığı, həyatın normala dönməsi ilə bağlı ümumi fikirlərini bildiriblər. İştirakçı menecerlərin sualla bağlı fikirləri aşağıda təsviri ifadələr şəklində verilmişdir.

İ2: Turizm sektoru vergilərinin təxirə salınması 2021 mövsümünün sonuna buraxılmalıdır. Bu sektorda çalışanlar üçün qısa müddətli iş müavinəti turizm sektoruna xas şəkildə fərqləndirilməli və tez bir zamanda tətbiq edilməlidir.

İ5: Dövlətin pandemiya səbəbindən bəzi iş yerlərini bağlaması pandemiyanın azalmasına kömək edir, lakin bu dəfə işsizlik problemi ilə mübarizə aparmaq lazımdır.

İ4: Müharibənin dəyəri dövlət dəstəyinin azalmasına və ya hətta kəsilməsinə səbəb oldu. Bu şəraitdə yaşamaq bizim üçün çox çətinidir.

Məlumatların təhlilindən məlum olur ki, pandemiyanın yaratdığı problemlər bütün dünyada oxşar problemlərdir. Pandemiya prosesində turizm sahəsində yaşanan problemlərdən xilas olmaq üçün həm sosial həssaslığın, həm də dövlət dəstəyinin daha çox olması lazım olduğunu bildirdilər. Digər tərəfdən, iştirakçıların açıqlamalarından belə başa düşülür ki, virusun təsirlərini azaltmaq üçün insanların maarifləndirilməsinə və sosial həssaslığına daha çox ehtiyac var. Bütün bu həssaslıqla pandemiya davam edərsə, iqtisadi və sosial böhranları daha da dərinləşdirəcəyinə dair fikirlərini bildirdilər.

2.3. COVID-19 pandemiyasının dünya turizm sektorunda yaratdığı təsirlərin tədqiqi və Azərbaycanla müqayisəsi

İƏİT-in verdiyi proqnozda pandemiyanın təsirinə və yayılmasına nəzarət üçün görülən tədbirlərin mənfi şok yaradacağı və nəticədə effektiv tələbin zəifləməsinə, inamın azalmasına, gəlir itkisinə səbəb olacağı, işdən çıxarılan işçilər və buna görə də səyahət və turizm xidmətlərinə tələbin azalması baş verəcəkdir (OECD, 2020).

Yenə Dünya Turizm və Səyahət Şurasının (WTTC) verdiyi açıqlamalara görə, bu pandemiya qlobal ÜDM-in təxminən 10%-ni təşkil edən turizm sənayesində dünya üzrə 100-120 milyon insanı işsiz qoya biləcəyi və 2020-ci ildə dünyada 2.1 trilyon dollara qədər səyahət və turizm üzrə ÜDM-də zərər ola biləcəyini müəyyən etmişdir (WTTC, 2020). Bundan əlavə, Ümumdünya Turizm Təşkilatı, son inkişaf (karantin tədbirləri, səyahət qadağaları və Avropanın əksər hissəsində beynəlxalq turizmin 50%-ni təmsil edən sərhədlərin bağlanması və Amerika, Afrika və Yaxın Şərqi bir çox ölkəsi), 2003-cü ildə yaşanan SARS ssenarisini, qlobal səyahət və mövcud fasilələrin miqyası və dinamikasını, COVID-19-un coğrafi yayılması və onun potensial iqtisadi təsirləri nəzərə alınmaqla, beynəlxalq turist səfərlərinin 2020-ci ilin yanvar ayında proqnozlaşdırılardan 20-30% daha az olacağını ictimaiyyətə elan etmişdir (UNWTO, 2020).

Tourism Economics tərəfindən nəşr olunan hesabatda pandemiyanın səyahətlər üzərindəki təsirinin 8 ay davam edə biləcəyi, qlobal səyahətlərin təxminən 39% azalmasından sonra, 2021-ci ildə sürətli bir canlanma gözlənilirdi halda, 2019-cu ilin rəqəmlərinə 2023-cü ildən əvvəl əldə edilməsinin mümkün olmadığı düşünülür. Bundan əlavə, daxili səyahətlərdə 23% azalma gözlənilir. Ölkədaxili səyahət məhdudiyyətləri beynəlxalq məhdudiyyətlərdən daha tez qaldırılacağından, bu, bəzi əvəzətlər yaradacaqdır (Trimble A., 2020).

Qlobal aparıcı göstəricilər də turizm xərclərinin uzunmüddətli və kəskin şəkildə azalacağını göstərir. COVID-19 ilə əlaqədar milli (liqalar, konfranslar) və beynəlxalq (konqreslər, olimpiadalar) tədbirlərin ləğv edilməsi, şübhəsiz ki, turizm sənayesinə

mənfi təsir göstərməkdədir. Bundan əlavə, iş səyahətlərində də istifadə olunmağa başlayan rəqəmsal görüş platformaları səbəbiylə daha sürətli eniş gözləmək olar. Bununla yanaşı, “COVID-19”-a aid dəqiq həll yolu olmadığından və xəstəliyin necə ötürülməsi və simptomları ilə bağlı araşdırmalar hələlik yetərli olmadığı üçün onun mümkün təsirləri və müddəti ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər var.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, turizm insanların hərəkətliliyini tələb etdiyi üçün COVID-19-dan ilk və ən çox təsirlənən sənayelərdən biri olmuşdur. Eyni zamanda, turizm məcburi istehlak olmadığı üçün digər sənayelər bərpa edildikdən sonra daha uzunmüddətli bərpa dövrünə girəcəyini, lakin 2021-ci ildən sonra əvvəlki dinamizmini bərpa edəcəyini gözləmək olar. Sağalmanın təsir sırasına uyğun davam edəcəyi və daxili bazardan sonra pandemiyanın təsirlərinin zəiflədiyi Asiya-Sakit okean ölkələrindən başlayaraq turizmin canlanmağa başlayacağı gözlənilir. Xüsusilə, iqtisadi vəziyyətə görə gəlirləri nisbətən sabit olanlar (məsələn, dövlət məmurları, təqaüdcülər) təhlükəsiz mühit təmin edildikdə tez bir zamanda məzuniyyət tələb edəcəklər. Pandemiyadan sonrakı hədəfləmə ilk növbədə bu segmentə yönəldilməlidir. Vaxtı çox olan və azyaşlı uşaqları məktəbə getməyən təqaüdcülərin üçüncü yaş turizminin canlanmasına töhfə verəcəyi gözlənilir. Buna görə də, məhsul və xidmətlərin bu bazar segmentinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması vacibdir. Xüsusilə bu qrupun risk qrupunda olması sağlamlıq, gigiyena və dezinfeksiya kimi xidmətlərin buna uyğun təşkilini tələb edir. Bundan əlavə, səyahətlə bağlı bəzi yeni qaydalar da mümkündür (məsələn, yalnız “COVID-19”-a qarşı immuniteti sübut edilmiş şəxslər, 25 yaşdan kiçik tələbələr, 14 günlük müşahidə və ya gəlişdə karantin prosedurlarını qəbul edən sənişinlər və s.). Məsələn, İspaniya və Böyük Britaniya ölkəyə daxil olarkən turistlərə və digər səyahət edən şəxslərə 14 günlük karantin tətbiq etmişdir.

Koronavirus pandemiyası qlobal miqyasda əsrin ən böyük iqtisadi böhranına səbəb olsa da, bu prosesdən ən çox mənfi təsirlənən sektorlardan biri də turizm olub. Turizm sektoru ilə bağlı açıqlanan bütün məlumatlar itkilərin böyüklüyünü açıq şəkildə ortaya qoyur.

Turizm İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə qlobal miqyasda ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan biri olmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına görə, 1950-ci illərdə dünya üzrə 25 milyona yaxın beynəlxalq səyahət edilib və bu rəqəm illər ərzində durmadan artıb. 1990-cı illərdə 500 milyonu keçən beynəlxalq səfərlərin sayı 2011-ci ildəki 1 milyardı ötmüşdür. Sonrakı illərdə də stabil inkişafını davam etdirən dünya turizm sənayesində artım tempi pandemiya əvvəlki dövrdə orta hesabla 4 faiz civarında olub. UNWTO-nun məlumatına görə, 2019-cu ildə dünya turizmi 3,8 faiz artarkən, beynəlxalq səyahətlərin sayı 1 milyard 461 milyona, beynəlxalq turizmdən gələn gəlirlər isə 1,5 trilyon dollara yüksəlib.

Dünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) açıqladığı məlumatlara görə, turizm sektorunun dünya iqtisadiyyatına ümumi töhfəsi 8,9 trilyon dollar təşkil edir. WTTC qiymətləndirməsinə görə, turizm sektoru dünyada məşğulluğun 10 faizini təşkil edir və 330 milyon insanı məşğulluqla təmin edir.

Bütün bu məlumatlar turizm sektorunun tarixdə əldə etdiyi ən yüksək səviyyəyə işarə edirdi. Bununla belə, görünür, koronavirus pandemiyası bu yüksəliş tendensiyasını tamamilə geri çevirib.

2019-cu ilin dekabrında pandemiya başlayandan bəri səyahət hərəkətləri tədricən dayandırılıb. Pandemiya təsirlənən ölkələrdə ilk növbədə səyahət hərəkətlərinə məhdudiyyətlər qoyulsa da, pandemiyanın yayılması ilə demək olar ki, bütün beynəlxalq uçuşlar dayandırılıb. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) tərəfindən edilən qiymətləndirməyə görə; Covid-19-un turizm sektoruna vurduğu zərər 2009-cu ildəki qlobal iqtisadi böhrandan 8 dəfə artıb.

UNWTO beynəlxalq turist hərəkətlərinin iyul ayında əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 81%, avqustda isə 79% azaldığını açıqlayıb. Buna görə 8 aylıq dövrdə beynəlxalq turizm hərəkətlərində yaşanan itki nisbəti %70 səviyyəsinə çatdı. Bu məlumatların nəticəsi olaraq ilk 8 aylıq dövrdə beynəlxalq səyahətlərin sayı əvvəlki ilin

eyni dövrü ilə müqayisədə 700 milyon azalıb. Bu dövrdə beynəlxalq turizm gəlirlərinin itkisi 730 milyard dollar səviyyəsində olmuşdur.

Turizmdəki azalma “Ümumdünya İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı” (OECD) tərəfindən də araşdırılmışdır. Koronavirus pandemiyasının "görünməmiş böhran" olaraq təyin olunduğu OECD hesabatında, pandemiyanın 2020-ci ilin dekabrına qədər nəzarət altına alınma bilməməsi halında turizmdə daralmanın yüzdə 80 civarında ola biləcəyinə diqqət çəkilir. Pandemiya sonrası dövrdə Avropa başda olmaqla müəyyən bölgələrdən başlayaraq dünya turizmində canlanma olacağını bildiren OECD hesabatında daxili turizmin payının olduğu OECD ölkələrində canlanmanın daha sürətli olacağı ifadə edilir. turizm iqtisadiyyatında bazar yüzdə 75-dir. Hesabatda sektorun bərpa şansının xüsusilə müəssisələrin və məşğulluğun çox olduğu bölgələrdə daha yüksək olacağı bildirilir.

Korona virusu turizm sənayesindəki məşğulluğa da mənfi təsir göstərmişdir. Dünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) apardığı araşdırmaya görə, pandemiya səbəbindən qlobal miqyasda işini itirəcək turizm işçilərinin sayının 98-197,5 milyon nəfər arasında olacağı proqnozlaşdırılır. Adı çəkilən araşdırmada turizm sənayelərinin dünya ölkələrinin ümumi daxili məhsuluna töhfəsində 5,5 trilyon dollara qədər itki ehtimalının olduğu bildirilir.

Covid-19 pandemiyası çərçivəsində WTTC-nin turizm sektoru üzrə təhlilini ehtiva edən araşdırmada turizm sektorunda məşğulluğun 30% azalması ilə 98,2 milyon insanın işsiz qala biləcəyinə diqqət çəkilir. ən yaxşı ssenari. WTTC araşdırmasının əsas ssenarisinə görə, turizm məşğulluğunun azalması 37 faizdən 121 milyon insanın işini itirməsinə səbəb olacaq, ən pis ssenariyə görə isə dünya üzrə turizm məşğulluğunun yüzdə 60 azalması ilə 197,5 milyon adam işsiz qalacaq. .

WTTC-nin proqnozlarına görə, pandemiya ilə əlaqədar ölkələrin daxili turizm hərəkətləri ilə yanaşı, beynəlxalq turizmdəki fasilənin də verəcəyi zərər çox yüksək olacaq. WTTC-nin təhlilində, ən yaxşı ssenariyə görə dünya üzrə turizm ÜDM-in 30 faiz azalması ilə 2,6 trilyon dollar itki reallaşdırıla bilər. Əsas ssenariyə görə, turizm

ÜDM-in 39 faiz azalması ilə 3,4 trilyon dollar itki ola bilər. Ən pis ssenariyə görə, turizm ÜDM-də yüzdə 62 azalma ilə təxminən 5,5 trilyon dollar azalma ola biləcəyi proqnozlaşdırılır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən aparılan araşdırmada iştirak edən turizm ekspertlərinin əksəriyyəti turizmin yenidən yüksəliş dövrü kimi 2021-ci ilin üçüncü rübünü göstərir. Bununla belə, UNWTO-nun tədqiqatlarında iştirak edən sektor nümayəndələrinin 20 faizi turizmdə canlanmanın yalnız 2022-ci ildə başlayacağını proqnozlaşdırır. Araşdırmaya görə; Hesab olunur ki, qlobal turizmin pandemiya əvvəlki səviyyələrini 2023-cü ilə qədər tutmaq mümkün deyil. UNWTO tədqiqatında iştirak edən ekspertlər turizmdə bərpa prosesinə ən böyük maneə kimi səyahət qadağalarını, virusun ləngimə prosesini və aşağı istehlakçı inamını görürlər.

III FƏSİL. KORONAVİRUS PANDEMİYASININ TURİZM SƏNAYESİNDƏ YARATDIĞI SOSIAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Pandemiyanın turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həllinin praktiki və nəzəri əhəmiyyəti

21-ci əsrin ən təsirli hadisələrindən biri olan covid-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlardan biri də turizm sektoru olub. Sözügedən pandemiya bütün dünya turizmində olduğu kimi Azərbaycanda da turizm sektorunda təsirli olub və səyahət məhdudiyyətləri, komendant saatları və karantin tətbiqləri, rezervasiyaların ləğvi və s. haqqın qaytarılması. Qlobal səyahət və tətillər təcrübələri bir tərəfdən sərhədləri aradan qaldıraraq sosiallaşma imkanları yaradır, digər tərəfdən xəstəliklərin sürətlə yayılma riskini artırır (Camal B. və Budke A., 2020). Turizmi birbaşa təsir edən fəlakətlərdən biri sektor pandemiyadır.

Pandemiyanın müşahidə olunduğu ölkələrdə müşahidə edilən turist sayındakı azalma və destinasiyanın imicinin korlanması rəqəmlərdə öz əksini tapır və düzəlməz nəticələrə səbəb olur (Çeti U. və Ünlüönen H., 2019). Koronavirusun nəticələrinin və yaşanan bütün hadisələrin özlüyündə qlobal bir sənaye olan turizmə təsir etməməsi ağlasığmazdır (Aksü A., 1997). Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən Covid-19 olaraq adlandırılan və damcı yolu ilə keçən virus gündəlik həyata da təsir etdi və geniş fəsadlar verdi. Sosial həyat və sağlamlıq sistemi ilə bağlı ortaya çıxan problemlərə əlavə olaraq; İstehsalın yavaşlaması, məhsulların tədarük zəncirinin pozulması, milli və beynəlxalq iş həyatında itkilər, bazarda zəif pul axını və gəlir artımında əhəmiyyətli yavaşlama kimi ciddi iqtisadi problemlər ortaya çıxdı (Haleem H., Javaid S. və Vaishya A., 2020) Böyük iştiraklı beynəlxalq təşkilatların ləğvi, otellərin bağlanması Turizm agentlikləri tərəfindən yeni paket turların satışlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalması kimi turizm sektoruna birbaşa təsir edən hadisələr baş verib. Aviasiya, yaşayış və qida və içki sektorları virusun təsir etdiyi sektorlar arasındadır.

UNWTO-nun hesabatına əsasən, 20 aprel 2020-ci il tarixindən etibarən dünyanın demək olar ki, bütün istiqamətlərində səyahət məhdudiyətləri tətbiq edilib. Bildirilir ki, 209 ölkə səyahət məhdudiyəti tətbiq edir və səyahət məhdudiyətləri ölkədən ölkəyə fərqlidir. Məhdudiyət 4 yolla həyata keçirilir; sərhədlərin tamamilə bağlanması, ölkə daxilində müəyyən bir istiqamətin bağlanması, uçuşların tamamilə qadağan edilməsi və ya ölkə xaricindən gələn ziyarətçilərə karantin, tibbi arayış və ya təcrid tədbirləri tətbiq edilir. Koronavirusun təsirindən bütün dünyanın karantində olduğu görünür.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına görə, 2020-ci ildə beynəlxalq turizm mobilliyinə qatılacaq insanların sayının 2019-cu illə müqayisədə 290 milyon ilə 440 milyon arasında, 2019-cu ildə isə 1,460 milyard olan qlobal turist sayının azalacağı proqnozlaşdırılır. 1,170 milyon ilə 1,020 milyon arasında olacaq. Hesabata görə, 2012-2014-cü illər arasında turist sayında azalma gözlənilən turizm sektorunun illik itkisinin 2019-cu ilə nisbətən 20-30% arasında olacağı təxmin edilir (ÜTT,2020).

2020-ci il üçün koronavirusun qlobal turizm gəlirləri baxımından təxmini təsiri proqnozlaşdırılır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına görə, 2020-ci ildə beynəlxalq turizm gəlirinin 2019-cu ilə nisbətən 300 milyard ilə 450 milyard dollar arasında azalacağı, 2019-cu ildə 1,507 trilyon dollar olan qlobal turizm gəlirinin isə 2019-cu ildə 300 milyard dollar ilə 450 milyard dollar arasında azalacağı proqnozlaşdırılır (ÜTT,2020). Məlumata görə, 2011-2012-ci illər arasında turist gəlirinə düşəcəyi təxmin edilən turizm gəlirlərinin illik itkisinin 2019-cu ilə nisbətən 20-30 faiz arasında olacağı bildirilir. Virusun yaratdığı fəvqəladə vəziyyət turizm sektorunun birbaşa və ya dolayısı ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu sektorlara da mənfi təsir göstərmiş. Konaklama ilə birlikdə turizm sektorunun ən mühüm daşıyıcısı olan nəqliyyat sektorunun virus səbəbilə səyahət azadlığının məhdudlaşdırılması səbəbindən maliyyə itkisinə məruz qaldığı və qarşıdakı dövrdə bərpasının zaman alacağı görünür (ÜTT,2020).

Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının hesabatına görə, 2020-ci ilin ikinci rübündə beynəlxalq uçuşların 80% azaldığı və ilin sonuna qədər maliyyə itkisinin təxminən 320 milyard dollar olacağı təxmin edilir (IATA, 2020).

Virusdan təsirlənən turizm sektorunun tərkib hissələrindən biri qida və içki sektoru olub. Ştatların qəbul etdiyi qərarlara uyğun olaraq, qida və içki obyektlərinin əksəriyyətinin bağlanması, həmçinin nəqliyyat məhdudlaşdırma tədbirləri turizm iqtisadiyyatına zərbə vurdu. Beynəlxalq Qida Xidmətləri Assosiasiyasının hesabatına görə, təxminən 350.000 nəfəri məşğulluq və ildə 303 milyard dollar gəlir təmin edən qida və içki sənayesinin 2020-ci ilin iyun ayına qədər daralması gözlənilir və bu daralmanın iqtisadi dəyəri daha çox olacaq. 25 milyard dollar (IFDA, 2020). Əsas ehtiyaclardan biri olan qida xidmətindəki daralmanın turizm sektorunun digər komponentlərindəki daralmadan daha az olacağı görünür.

2020-ci ilin dekabr ayından etibarən bütün dünyanı təsir altına alan Koronavirus (COVID-19) pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlardan biri də turizm sektorudur. Sosial hərəkətliliyin minimuma endirilməsinə yönəlmiş pandemiya ilə mübarizə siyasəti hava nəqliyyatı, yaşayış və qida və içki sektorlarına mənfi təsir göstərmişdir. Turizm xidmətinin əsas komponentləri olan bu sektorlarda maliyyə itkilərinin ödənilməsinin uzun zaman alacağı görünür.

Turizmin məşğulluğa təsirini nəzərə alsaq, pandemiya ilə bağlı işsizlik nisbətlərinin ciddi səviyyəyə çatma biləcəyi təxmin edilir. COVID-19 bir tərəfdən turizmin ictimailəşdirici xüsusiyyətini məhdudlaşdırır, digər tərəfdən turizmin rahatlaşdırıcı və müalicəvi xüsusiyyətini önə çəkir. Pandemiyanın insan həyatına gətirdiyi “maskalı və uzaq” xidmət təklifləri ilə karantin və məhdudlaşdırma proseslərinin cəmiyyətlərə psixoloji təsirlərini aradan qaldırmağın ən mühüm yollarından biri olan turizm fəaliyyətinin daxililəşdirilməsi sektoral tədbirlərdən yalnız biri olacaq. Yeni dünyanın tətbiqləri. Sosial həyatda pandemiyanın gətirdiyi və gətirəcəyi tənzimləmələrin turizm sektorunun alternativ növlərini ön plana çıxaracağı və müştərilərin seçim və gözləntilərinin bu növlərə yönələcəyi düşünülür. Təkcə

pandemiya zamanı, gigiyenaya üstünlük verildiyi dövrdə deyil, pandemiya sonrası dövrdə də fərdi reflekslərin inandırma və satınalma proseslərinə təsirinin ön planda olacağını nəzərə alaraq, alternativ turizm növləri dəstəklənməli, fiziki imkan və imkanlar yaradılmalıdır. "təcrid olunmuş istiqamətlərə" tələbatın mümkün artımına qarşı təcili olaraq inkişaf etdirilməlidir.

3.2. COVID-19-un turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həllinin ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyəti və obyektiv zəruriliyi

COVID-19 pandemiyası bütün sektorlar kimi fəaliyyətini sürüşkən zəmində saxlamağa çalışan turizm sektoruna da ciddi təsir edib. Tədqiqatda pandemiyanın yaratdığı iqtisadi böhranın Azərbaycanın turizm sektoruna təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan turizm biznesi menecerlərinin rəylərinə əsaslanan dərin məlumat əldə etmək üçün keyfiyyətli tədqiqat yanaşmalarından bir nümunə araşdırmasına üstünlük verilmişdir. Tədqiqatın nümunəsi məqsədyönlü seçmə texnikasına uyğun olaraq müəyyən edilmiş və məlumatlar yarım-strukturlaşdırılmış müsahibə forması vasitəsilə toplanmışdır. Məlumatların təhlili zamanı məzmun təhlili texnikasından istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə toplanmış məlumatlar təhlil vahidlərinə bölünmüş və daha yüksək abstraksiya səviyyəsinə malik anlayışlara, daha sonra kodlara, daha sonra kateqoriyalara və mövzulara çataraq tədqiqat nəticələri əldə edilmişdir. Sözügedən tapıntılar əsasında şərhlər edilərək müxtəlif təkliflər irəli sürülüb. Bütün dünyada olduğu kimi, xüsusən də turizm sektoru ölkələrin daxilə çevrilməsi səbəbindən böyük itkilər verib. Təhlil nəticələri və ikinci dərəcəli mənbələrdən əldə edilən məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhranı ağır şəkildə yaşayır. Yenə də araşdırmaların nəticələri göstərir ki, dövlət dəstəyi olmadan Azərbaycan turizm sektorunun böhrandan çıxması asan olmayacaq.

Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar məcburi karantinlər sosial hərəkətliliyi minimuma endirib. Bu oxdakı digər sektorlardan daha çox təsirlənən sektorlardan biri də turizm sektoru olmuşdur. Turizm sektorunda məşğulluğun azalması da ölkələrin

işsizliyini artırmış və ölkələr üçün əhəmiyyətli gəlir itkisinə səbəb olmuşdur. Karantin tətbiqləri xarici turizmi dayandıracaq həddə çatıb və insanların daxili turizmə üz tutmasına səbəb olub. Daxili turizmdə hər şeyi əhatə edən sistem əvəzinə fərdi turizmə üstünlük verilməsinə səbəb olmuşdur. Belə hadisələrə görə turizm agentliklərinin, turoperatorların, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin ciddi gəlir itkisinə məruz qaldığı göz qabağındadır.

Covid-19 dövründən təsirlənən digər sektor maliyyə sektorlarıdır. Maliyyə sektorunda qorxu, narahatlıq və qeyri-müəyyənlik kimi şərtlər investorların bazardan geri çəkilməsinə səbəb olub. Qlobal bazarlarda ani enişlər valyuta bazarlarında da dalğalanmaları artırdı (Şanlı A., 2020). 2020-ci ilin mart ayından etibarən birjalar çökdü. Dünyanın bir çox səhmləri gündəlik olaraq rekord enişlər yaşadı. Bəzi tanınmış şirkətlər bir neçə gün ərzində səhmlərinin qiymətlərinin 80%-dən çox ucuzlaşdığını açıqlayıb. Qlobal fond bazarlarının göstəricilərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, 2020-ci ildə ən pis nəticə göstərən 10 fond bazarı Amerika, Almaniya, İspaniya, Yaponiya, Portuqaliya və Ukraynadır (Cinel F., 2020).

2020-ci ildə qlobal enerji sərmayələrində 4% daralma oldu. IEA 2021 proqnozlarına görə, 2021-ci ildə qlobal enerji investisiyaları 1,9 trilyon ABŞ dollarına qədər artacaq. Qlobal investisiya həcminin 2021-ci ildə 10% bərpa edilərək böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatacağı gözlənilir. Başqa sözlə, 2020-ci ildə yaşanan qlobal enerji tələbatındakı 4% azalmanın 2021-ci ildə 4,6% artımla kompensasiya ediləcəyi düşünülür (IEA, 2021).

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankının 2021-ci ilin aprel ayında dərc etdiyi “Dünya İqtisadi Görünüş Hesabatı”na əsasən, dünya iqtisadiyyatı 2019-cu ildə 3,3 faiz azalıb. Bununla belə, 2021 və 2022-ci illər üçün artım proqnozları yuxarıya doğru yenidən işlənib. Peyvənd yönümlü bərpa kimi səbəbləri nəzərə alsaq, 2021-ci ildə qlobal iqtisadi artım 5,5 faizdən 6 faizə yüksəldi. 2022-ci il üçün proqnozlaşdırılan artım 4,2 faizdən 4,4 faizə yüksəldi (BVF, 2021).

Bütün bu mənfi nəticələrə əlavə olaraq, gigiyena və dezinfeksiyaedici məhsullar, virus əleyhinə alət və avadanlıqlar, bəzi qrip və immuniteti gücləndirən dərmanlar Koronavirusdan müsbət təsirlənən ərazilər olub. Bundan əlavə, pandemiya zamanı tətbiq edilən qadağalar və tədbirlərlə birlikdə evlərində gözləyən vətəndaşlar tərəfindən bu prosesdən müsbət təsirlənən sahələr kimi bəzi əyləncə sektorları, məsələn, seriallar və kino proqramları da qeyd edilə bilər.

Yerli və xarici ədəbiyyatda Covid-19 pandemiyasının turizm sektoruna təsirlərini araşdıran müxtəlif araşdırmalar var.

Pandemiyanın turizm sektoruna təsirlərini araşdıran araşdırmasında Atay (2020) sektorda fəal iştirak edən bir çox şirkətin zərər çəkdiyini və bu şirkətlərdə çalışan bir çox işçinin işsiz qaldığını müəyyən etdi. Covid-19 pandemiyası ilə turizm sektoru arasındakı əlaqəni araşdıran başqa bir araşdırmada Acar (2020) ölkə iqtisadiyyatlarının və turizm sektorunun bu prosesdən mənfi təsirlənəcəyini vurğuladı.

Pandemiyanın təsirini araşdıran başqa bir araşdırmada Vulture (2020) pandemiyanın turistlərin davranışlarına təsirini 495 mövzu daxilində araşdırdı. Apardığı araşdırmalar nəticəsində turistlərin fəaliyyətlərə qatılmaq nöqtəsində özlərini yorğun hiss etdiklərini, ödəmə vərdişlərində daha çox xərcləməyə meyilli olmadıqlarını və tövsiyə etmək niyyətlərinin aşağı olduğunu vurğuladı.

Covid-19 pandemiyasından sonra global miqyasda tətbiq edilən mobil və səyahət məhdudiyyətlərinin Malayziyanın turizm sektoruna təsirlərini və pandemiya zamanı Malayziyadakı turizm sektorunun necə təsirləndiyini konseptual olaraq araşdıran Karim, Haque, Anis və Ulfy (2020) , tədqiq etmişdir. Bu araşdırmada, Malayziyada turizm sektorunun pandemiya əvvəlki dövrdə sürətlə artdığını və ölkəyə böyük miqdarda turizm valyuta gəliri təmin etdiyini təyin etdilər. Araşdırmada turizm sektorunu araşdırmaq üçün hava yolu şirkətlərinin sərnişin sayı və yerləşdirmə sayı araşdırılıb. Araşdırmalar nəticəsində pandemiya xəstəliyi ilə ölkələrin turizm sektorunun inkişafı arasında mənfi əlaqə aşkar edilib. Oxşar mənfi əlaqə 2015-ci ildə Ebola pandemiyasında aşkar edilmişdir.

Kasare (2020) Covid-19 pandemiyasının Hindistan turizm sektoruna təsirlərini araşdırdı və Hindistanın turizm mərkəzləri olan 10 ştatda 2015-2018-ci illəri əhatə edən məlumatları əhatə edən araşdırma apardı. Tədqiqat zamanı Hindistana gələn turistlərlə bağlı məlumatlar və ölkəyə verilən valyuta gəlirləri müzakirə olunub. Bu məlumatlara əsasən, Covid-19-un daha çox hava yolu sektoruna təsir etdiyi və bu sektordakı şirkətlərin Hindistan Hökuməti tərəfindən dəstəklənməli olduğu qənaətinə gəldi.

Tayar və digərləri (2020) Covid-19 Pandemiyasının Qida və İçki, Elektrik, Ticarət, Tekstil, Turizm, Xidmət, Nəqliyyat, Maliyyə, Sənaye, Texnologiya indekslərinə sadə xətti reqressiya ilə təsirini araşdırıb. Araşdırmalarında asılı dəyişən kimi sözügedən sektor indekslərinin gündəlik məlumat dəyişikliklərindən, müstəqil dəyişən kimi isə aktiv halların sayındakı gündəlik dəyişikliklərdən istifadə ediblər. Ekspertiza nəticəsində müəyyən ediblər ki, Türkiyədə aktiv hadisələrin sayındakı gündəlik dəyişikliklər Elektrik, Sənaye, Texnologiya, Nəqliyyat və Maliyyə indekslərinə müsbət təsir göstərsə də, qida və içki, ticarətə mənfi təsir göstərir. , tekstil və turizm sektorları.

İbiş (2020) Covid-19-un Türkiyədəki turizm agentliklərinə təsirini araşdırmaq üçün sənaye nümayəndələri ilə müsahibələr aparıb. Ümumilikdə 11 nəfərdən ibarət seçmə qrupda; Pandemiya prosesi zamanı qarşılaşılan problemlər, onların pandemiya sonrası gözləntiləri və mümkün həlli yolları ilə bağlı suallar verilib. Nəticədə turizm şirkətlərinin pandemiya sonrası mənfi təsirləndiyi və gələcəyə bədbin yanaşdığı müşahidə edilib. Bəzi şirkətlər bu sektorun canlanması üçün öz fikirlərini bildiriblər. Bunun üçün müxtəlif hədəf qruplarına müraciət etmək və turizm dövrünü il boyu yaymaq kimi həllər təqdim olunur. Yekun hissəsində pandemiyanın turizm agentliklərinə əhəmiyyətli təsirləri müəyyən edilmiş və bu agentliklərin gəlirlərinin azaldığı görülmüşdür.

Aydın və Doğan (2020) tərəfindən aparılan araşdırmada Covid-19 pandemiyasının Türkiyədə istehlakçı davranışı və turizmə təsiri araşdırıldı. Tədqiqatda pandemiyanın istehlakçılara münasibətdə fərqliliyə səbəb olacağı və turistlərin

izdihamlı qruplardan uzaq durmaq həssaslığına görə alternativ həll yollarına müraciət edə biləcəyi proqnozlaşdırılır. Araşdırmada pandemiyanın dünyada səyahət və turizm tələbini azaldacağı, pandemiya sonrası fərdi turizm tələbatının artacağı, turistlərin gigiyena və turistlərdən güvən kimi yeni gözləntilərinin olacağı gözlənilir. turizm sektorunda gəlir əldə edə bilməyən işçilər başqa sektorlara üz tutduqca turizm sektorunda təhsil almış kadr itkisi olacağı da vurğulanır.

Hall, Scott və Gössling (2020) "Pandemiyalar, Transformasiyalar və Turizm" mövzusunda araşdırmalarında bundan sonra sahibkarlar, hökumətlər və qurumların turizmin yerli və dayanıqlı formalarına daha çox əhəmiyyət verəcəyini bildirib. Onlar Covid-19 pandemiyanın insanların dünyagörüşlərini və həyat tərzini dəyişəcəyini iddia etdilər.

Kiper, Saraç, Çolak və Batman (2020) isə dörd başlıqda qiymətləndirmişdir: pandemiya ilə bağlı turizm sektorunda baş verən iqtisadi böhranların təsirlərinin araşdırılması, imtahan bölmələrinin yaradılması, ailələrə yerləşdirmə imkanlarının verilməsi və yerləşdirmə şirkətlərinin üfüqi artıma üstünlük verilməsi.

Alaeddinoğlu və Rol (2020) araşdırmasında pandemiyanın turizm sektoruna təsiri araşdırılmış və pandemiyanın qalıcı təsirləri olacağı irəli sürülüb. Ona görə də belə qənaətə gəlinib ki, turizm sektoru yenidən təşkil edilməlidir. Vulture (2020: 225), pandemiya prosesi zamanı turist davranışını araşdıran araşdırmada, turistlərin turizmlə əlaqəli fəaliyyətlərdə iştirak etməkdə yüksək motivasiya çətinlikləri yaşadığı müəyyən edilmişdir.

Kiper və digərlərinin (2020) başqa bir araşdırmasında pandemiya ilə ortaya çıxan böhranların turizmdəki nəticələri araşdırılıb. Bu araşdırmada, yenə turizm sektorunda araşdırma aparən insanlar, turizm sənayesinin pandemiya sonrası əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənəcəyindən narahat idilər. Pandemiya sonrası təmizlik və gigiyena, tibbi ehtiyat tədbirləri və dövlət dəstəyi kimi təcrübələrin davam etdirilməsinin turizm sektorunun əvvəlki canlılığını tutmasında mühüm yer tutacağı bildirilib.

Şen (2020) Pandemiyanın Mərmərə bölgəsindəki yaşə müəssisələrinə təsirlərini araşdırdı. Aparılan araşdırmalar nəticəsində araşdırmada yoxlanılan bütün müəssisələrin sağlamlıqla bağlı lazımi tədbirləri gördüyü qənaətinə gəlinib.

Li, Nguyen və Coca-Stefaniak (2020) yeni növ koronavirusun sənişinlərin səyahət vərmişlərinə təsirini qiymətləndirdi və araşdırmada insanların ictimai nəqliyyat yerinə şəxsi nəqliyyat vasitələri ilə qısa müddətli səyahətə üstünlük verdiyi müəyyən olundu.

Meneqaki (2020) araşdırmasında pandemiya ilə bağlı mediada yayılan xəbərlər vasitəsilə qorxu mühitinin yarandığı və bunun işsizlik və iflas rəqəmlərinin artmasına səbəb olacağı müəyyən edilib.

Wilson və Chen (2020), “Səyahətçilər Yeni Koronavirusa (2019-nCoV) qanad verirlər.” adlı araşdırmalarında Çindən başqa dövlətlərə səyahətlərin virusun yayılma sürətindəki rolunu araşdırıblar.

Başqa bir araşdırmada, Bakar və Rosbi (2020) pandemiyanın turizm sektoruna təsirlərini araşdırdı və araşdırmada pandemiyanın ictimaiyyət arasında panikaya səbəb olduğu və turizm sektorunda tələbin azalmasına səbəb olduğu ortaya çıxdı.

3.3. Koronavirusun turizm sənayesində yaratdığı sosial problemlərin həlli istiqamətləri və aradan qaldırılması yolları

Aparılan tədqiqat zamanı ölkəmizin aparıcı turizm sektoru menecerlərinin fikirlərini öyrənmək üçün COVID-19 pandemiyasının turizm sənayesinə mövcud təsirləri ilə bağlı suallar təqdim olunmuş və bu suallar əhatəsində müvafiq nəticələr əldə edilmişdir. Mehmanxana biznesi menecerlərinin perspektivlərinə uyğun olaraq “COVID-19”-un Azərbaycan turizminə təsirlərini müəyyən etmək məqsədi daşıyan tədqiqatda dərin təhlil üçün əlverişli olduğu üçün keyfiyyət tədqiqat metoduna üstünlük verilmişdir. Qeyd edilən tədqiqat sualları aşağıdakılardır:

1. Pandemiya prosesində turizm sahəsində hansı problemlər yaşadıңыз?
2. Pandemiyanın davam edəcəyi təqdirdə iş həyatınıza mümkün təsirləri haqqında nə düşünürsünüz?
3. Pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün müəssisə səviyyəsində hansı tədbirləri görürsünüz?
4. Sizcə, Azərbaycanda “COVID-19” pandemiyasının təsirlərini azaltmaq üçün hökumət hansı tədbirləri görməlidir?

Tədqiqat suallarına verilən cavablar pandemiya dövründə ölkə ərazisində turizm sektorunun qarşılaşdığı problemləri və onların həlli yollarını özündə əks etdirir.

Tədqiqatın ilk sualı pandemiya dövründə turizm sektorunun qarşılaşdığı problemləri ehtiva edir. Əldə edilən nəticələrə əsasən, respondentlərin cavablarına əsasən pandemiya davam edərsə, onsuz da çətin olana yeni problemlərin əlavə olunacağını bildiriblər. Problemlər artacaq və buna görə də bir çox insan işini itirməklə üz-üzə qalacaqdır.

Tədqiqatın ikinci sualı pandemiyanın davam edəcəyi təqdirdə turizm sektorunda yeni iş həyatında baş verə biləcək mümkün təsirlər haqqında informasiyanı əks etdirir. Əldə edilən nəticələrə görə, ümumi rəy olaraq, COVID-19 pandemiyası davam edərsə, turizm sektorunun böyük problemlər yaşayacağını, artıq başlayan iflasların davam

edəcəyini və bunun hətta sosial problemlər yarada biləcəyini bildiriblər. Toplanan məlumatlardan belə başa düşülür ki, korona virusu səbəbiylə yaşanan problemlər təkcə sektorla məhdudlaşmır və böhranın təsirləri insanların iş yerlərini itirməsi səbəbindən işdən çıxarmalar səbəbindən geniş insan kütlələrinə yayılıb. Digər tərəfdən, virusun mənfi təsirlərinin insanın təkcə iqtisadi həyatına deyil, həm də fiziki, psixi və psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyi də görünür.

Pandemiyanın turizm sektoruna mövcud təsirlərini azaltmaq üçün görülməli tədbirlər haqqında məlumatları əks etdirən növbəti tədqiqat sualının əldə edilən cavablarına əsasən, pandemiyanın yaratdığı böhranı aradan qaldırmaq və gəlir itkisinin qarşısını almaq üçün həll. Lakin iştirakçı idarəçilərin açıqlamalarından bunun uzunmüddətli perspektivdə həll yolu olmadığını, hətta başqa sosial problemlərə səbəb olacağına fərqləndirərək bildirdilər. Digər tərəfdən, bəzi insanların pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün bütün cəmiyyətin öz həssaslığını ödəməsindən şikayətləndiyi tədbir iştirakçılarının bəyanatlarında da öz əksini tapıb. İştirakçı menecerlərin pandemiyanın təsirlərini azaltmaq üçün müəssisə səviyyəsində tədbirlər gördüklərini, lakin qeyd olunan tədbirlərin bu böhranı aradan qaldırmaq üçün kifayət etmədiyini və dövlətin daha çox yardım paketi elan etməli olduğunu bildirdilər.

Ölkə rəhbərliyi, səlahiyyətləndirilmiş təşkilatlar tərəfindən pandemiyanın təsirlərini minimuma endirmək üçün görülməli tədbirlər barəsində məlumat son tədqiqat sualına verilən cavablarda əks olunmuşdur. Belə ki, respondentlərin fikrincə verginin azaldılması və dövlətin əlavə yardım paketləri elan etməsindən ibarətdir. Bununla belə, iştirakçıların ortaq istəyinin Pandemiyanın bütün fəsadları ilə aradan qaldırılması və peyvənd və ya dərman müalicəsi ilə bu global problemdən xilas olmaq olduğu anlaşılır. İştirakçılar problemin ayrı-ayrılıqda və ya dövlətin dəstəyi ilə aradan qaldırılmasının mümkün olmadığı, həyatın normala dönməsi ilə bağlı ümumi fikirlərini bildiriblər. İştirakçı menecerlərin sualla bağlı fikirləri aşağıda təsviri ifadələr şəklində verilmişdir.

Covid-19-un mənfi təsirlərini azaltmaq üçün ölkələrin atdığı addımlar qismən eyni xarakter daşıyır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun koronavirus böhranının həlli ilə bağlı

siyasət fəaliyyət planında bildirilir ki, səhiyyə təminatçıları, mərkəzi banklar, maliyyə, tənzimləyici və nəzarət orqanları tərəfindən vaxtında və qətiyyətli qərarlar pandemiyanın iqtisadi təsirini minimuma endirməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər.

Bu kontekstdə virusun iqtisadi təsirini yumşaltmaq üçün mərkəzi banklar tələb və inamı artırmalı, maliyyə vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün real iqtisadiyyata kredit verilməsini dəstəkləməli və likvidliyi artırmalı, əhaliyə və şirkətlərə mühüm və təcili maliyyə dəstəyi göstərməlidir. Pandemiyanın təsirinə məruz qalan maliyyə sabitliyinin qorunması, tənzimləyici və nəzarət tədbirləri, bank sisteminin davamlılığı ilə iqtisadi fəaliyyət arasında tarazlığın təmin edilməsi atılacaq addımlar sırasında olmalıdır.

Gəlirlərin azalması, infeksiya qorxusu və yüksək qeyri-müəyyənlik insanları daha az xərcləməyə sövq edir. Əmək haqqının ödənilməməsi səbəbindən işçilər işlərini itirmək riski ilə üzləşirlər. Bunun turizm sektoruna daha ciddi təsir etdiyi İtaliyanın timsalında da görmək olar. Aviaşirkətlərin səhmləri fevralın 20-də ABŞ-da səhmlərin geniş satışından sonra 9 sentyabr 2001-ci il terror hücumlarında müşahidə olunan səviyyəyə düşüb. Zəifləyən istehlakçı və biznes mühiti şirkətlərin tələb gözləntilərini və investisiya xərclərini azaltmasına səbəb olacaq. Beləliklə, pandemiyanın yayılması 2008-2009-cu il maliyyə böhranı zamanı 2020-ci ildə global artım tempinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşəcəyi ilə bağlı gözləntilər yaradıb.

BVF-nin 2020-ci ilin mart ayının sonu üçün hazırkı hesabatı Covid-19 pandemiyanın humanitar və iqtisadi təsirini məhdudlaşdırmaq üçün hökumətlərin mühüm iqtisadi cavablarını əks etdirir. Bura ümumilikdə 186 iqtisadiyyat daxildir. Aşağıdakı cədvəl bəzi ölkələr tərəfindən ayrılan vəsaitləri göstərir.

Cədvəl 6: Ölkələrin COVID-19 ilə mübarizədə xərclədikləri maddi vəsait

Ölkələr	COVID-19 ilə mübarizə məqsədilə ayrılan vəsait	Nisbət (%)
ABŞ	2.3 trln USD	11.0
Azərbaycan	2.3 mlrd AZN	3.1
Gürcüstan	1 mlrd Lari	2.0
Ermənistan	300 000 USD	2.0
Türkiyə	100 mlrd TL	1.5
İtaliya	2.5 mln EUR	1.4
Qırğızıstan	9.4 mln USD	1
İspaniya	200 mlrd EUR	20
Böyük Britaniya	400 mlrd USD	15
Rusiya	0.3 trln RU	0.3

Mənbə: Müəllif tərəfindən ölkələrin açıqladığı mənbə məlumatları əsas götürülərək hazırlanmışdır, <https://reliefweb.int/report/world/cost-living-covid-19-humanitarian-cash-transfers-prevent-hunger-and-hardship> (2022)

Koronavirus səbəbiylə insanların evlərini tərk etməyəcəyi, bazar və ticarət mərkəzlərinin bağlanacağı və pandemiyanın ümumiyyətlə təmas yolu ilə yayılacağı ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən elektron ticarətdən istifadə statistikasında artım müşahidə olunub (Cədvəl 6). Koronavirus ticarətin transformasiyasını, yəni fiziki mühitdən virtual mühitə keçidini xeyli sürətləndirib. Bəzi məhsullar, xüsusilə təzə meyvə və tərəvəzlər və bir çox qida və gigiyena məhsulları ümumiyyətlə istehlakçıların birbaşa mağazalardan almağa üstünlük verdiyi məhsullardır. E-ticarət mühitində bu məhsullara tələbat olsa da, bu tələb heç vaxt fiziki bazarları ötməyib. Virusun yayılması bu sahədə də inqilaba səbəb olub (CEAS, 2021).

Koronavirus pandemiyasından sonra sürətlə dəyişən ticarətlə, rəqəmsal bazarda sağ qalmaq yarışında olan oyunçular indi rəqəmsal marketinqdə rəqabət aparırlar. Bu, təbii ki, sosial media və Google kimi bütün rəqəmsal platformalarda rəqabəti artırır.

Koronavirusun yayılması məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması zamanı qapı-qapı ödəniş prosesini də gündəmə gətirib. Bu gün bəzi istehlakçılar elektron ticarət zamanı təhlükəsizlik səbəbi ilə kart məlumatlarını internet üzərindən daxil etməkdən çəkinirlər. Keçmişdə kompüterdən istifadə etmək bir imtiyaz olaraq görülürdüsə, ağıllı telefonların həyatımıza daxil olması ilə kompüterdə bütün

əməliyyatlar bu cihazlarla mümkün oldu və demək olar ki, hər kəs bu dəyişikliyə uyğunlaşır. Eyni proses indi e-ticarət üçün də gözlənilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı elektron ticarətin inkişafı üçün bir sıra tövsiyələrə malikdir. Buna görə də hökumətlər milli rəqəmsal təhsilə üstünlük verməlidirlər ki, daha çox yerli biznes rəqəmsal iqtisadiyyatda təkçə istehlakçı deyil, həm də istehsalçı ola bilsin. Hesabata görə, effektiv e-ticarət ekosisteminin yaradılması, rəqəmsal və kommersiya infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal ödənişlərin asanlaşdırılması, onlayn əməliyyatlar və təhlükəsizlik üçün müvafiq hüquqi və normativ bazanın yaradılması üçün dövlət siyasəti və iş təcrübələrində dəyişikliklərə ehtiyac var. Bildirilir ki, milli rəqəmsal təhsilə təkçə istehlakçılar üçün deyil, həm də yerli biznesin səmərəli olması üçün üstünlük verilməlidir. Rəqəmsal sahibkarlığa daha çox diqqət yetirilməlidir, məsələn, kiçik bizneslər üçün daha sürətli rəqəmsallaşma və xüsusən də qadınlar üçün yenidən hazırlıq.

İqtisadçıların fikrincə, 2021-ci ilə qədər rəqəmsal ticarətdə oyundaxili marketing, buludda bişirmə, anbar və logistika sahəsində süni intellekt, canlı yayım satışları və ikinci əl ticarət üstünlük təşkil edəcək. Rəqəmsal oyun xərcləri 2020-ci ildə onlayn xərcləri ötüb. Pandemiyanın bitməsinə baxmayaraq, evlərə çatdırılma xidmətləri də davam edir.

Bəzi hökumətlər pandemiya elektron ticarəti asanlaşdırdılar. Məsələn, Amerika ölkəsi olan Kosta Rika hökuməti onlayn platforması olmayan bizneslər üçün onlayn platformalar yaradıb. Afrika ölkəsi Seneqal əhalinin bütün təbəqələri üçün elektron ticarətin faydaları haqqında məlumatlandırma kampaniyasına başlayıb. Asiya ölkələrindən biri olan İndoneziya kiçik və orta müəssisələr arasında rəqəmsallaşmanı sürətləndirmək üçün potensialın artırılması proqramına başlayıb.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

COVID-19 pandemiyasından yaranan problemlərin Azərbaycan turizm sektoruna təsirlərinin araşdırıldığı bu araşdırmada COVID-19 pandemiyası ilə bağlı iştirakçıların fikirləri və Azərbaycan Statistika İdarəsinin verdiyi rəqəmlər araşdırılır. digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanın da turizm sektoruna mənfi təsir göstərdiyi anlaşılır. İştirakçılar pandemiyanın təsirinin görünməyə başladığı 2020-ci ilin mart ayından turizm fəaliyyətlərində nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmaların sektorda böhrana səbəb olması ilə bağlı ortaq fikri bölüşdülər.

Sentyabr ayında (2020-ci il) başlayan Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi ilə pandemiya səbəbindən çətin günlər keçirən turizm sektoru dövlətin dəstəyi ilə ayaqda qalmağa çalışırsa, sözügedən dəstəyin daha çox olacağını görə bilərik. kəsmək. Buna görə də sektorun daha böyük iqtisadi və sosial problemlərlə baş-başa qalmasına səbəb olduğunu iddia etmək olar. Bundan əlavə, tədbir iştirakçıları xərclərin azaldılması məqsədilə sektorda daralma və ixtisarlar, ölkədə işsizlik probleminin artması və bununla da müxtəlif sosial problemlərin yaranması ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə ediblər. Sosial hadisələrin prioritetləri və dərinlikləri dəyişsə də, onların iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni baxımdan bir-birindən asılı olmayaraq həll oluna bilməməsi Azərbaycan nümunəsində təkrarlanır kimi görünür.

Araşdırma nəticələrinə görə, Azərbaycanda turizm sektorunun böhran səbəbindən iqtisadi və sosial problemlərlə üzləşdiyi, pandemiyanın, xüsusilə də işsizliyin birbaşa təsirləri ilə üz-üzə olduğu anlaşılır. Pandemiya davam edərsə, yaşanan problemlərin daha da dərinləşəcəyi ilə bağlı narahatlıqlarının olduğu aydın olur. Bundan əlavə, sektorda iflaslar nəticəsində yaranan işsizliyin müxtəlif sosial problemlərə səbəb olacağı anlaşılır. Araşdırmada insanların həyat komfortunun təkcə səyahət məhdudiyətləri səbəbindən deyil, həm də iqtisadi çatışmazlıqlar səbəbindən azaldığı müəyyən edilib. Bu nəticələrin böhranın çoxölçülü təsirini göstərmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu iddia etmək olar. Görünür ki, pandemiya ilə

mübarizə strategiyası çərçivəsində tədbirlərin sərtləşdirilməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də psixoloji və sosial baxımdan müxtəlif problemlər yaradır.

Azərbaycanın turizm sektorunda yaranmış bu mənfi rəyi aradan qaldırmaq və pandemiyanın mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün həm sahibkarların, həm vətəndaşların, həm də dövlətin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Demək olar ki, pandemiyanın yaratdığı gəlir itkilərinin azaldılması üçün dövlət tərəfindən veriləcək dəstək vergilərin azaldılması, vergi ödənişlərinin təxirə salınması, kompensasiya dəstək paketlərinin izahı formasındadır. Lakin iştirakçıların da dediyi kimi, davam edən Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinin əlavə xərci səbəbindən sözügedən dəstəyin asan olmayacağı göz qabağındadır. Pandemiya ilə əlaqədar turizm gəlirlərinin azalması və müharibə səbəbindən ölkəyə gələn turistlərin sayının azalması sektorun problemlərinin dərinləşməsinə səbəb olduğu anlaşılır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, bu tədqiqat pandemiya səbəbindən məhdud iştirakçı qrupu ilə aparılan keyfiyyətli tədqiqatdır. Tədqiqatın kəmiyyət və qarışıq tədqiqatlarla və daha böyük bir nümunə qrupu ilə təkrarlanmasının mövzunun daha yaxşı başa düşülməsi və əsaslandırılması baxımından faydalı olacağı iddia edilə bilər. Bundan əlavə, mövzunun dövlət rəsmilərinin fikirlərini əks etdirəcək şəkildə genişləndirilməsi də öz töhfəsini verəcək. Mövzu kəmiyyət və qarışıq tədqiqatlarla daha böyük nümunələrlə təkrarlanmalıdır. Lazım olduğundan daha çox əks etdirmək üçün bu kəsikli tədqiqatda əldə edilən nəticələri uzununa tədqiqatlarla təkrar etməyin faydalı olacağını iddia etmək olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dili

1. Balasənli K. (2018), “Azərbaycanda Alternativ Turizm Növlərinin İnkişaf Problemləri”. Bakı: UNEC, ss.248
2. Bayramli G. and Aliyev V. (2020), “Econometric Analysis of Tourist Demand in the Absheron Peninsula (Baku-Azerbaijan)”. “Research in World Economy”, №11(3), p.251-260.
3. İlqar H., Nigar Ə. (2017), “Turizmin əsasları”. Bakı, Dərslik, ss.119
4. Nəsirzadə X. (2020). “I Yarımillikdə Azərbaycanda Daxili Turizm COVID-19 Səbəbindən 2,5 Dəfə Azalması hesabatı”. İnterfax-Azərbaycan, Bakı, p.58-59
5. Rüşət Kasumov (2018), “Beynəlxalq Turizm Bazarı”. Kitab, Bakı, ss.257

Türk dili

1. Büyüköztürk Ş., Kılıç Çakmak E., Akgün O. E., Karadeniz S. ve Demirel F. (2008), “Bilimsel Araştırma Yöntemleri”, Ankara: Pegem Akademi Yayın, ss. 355
2. Tutar H. ve Erdem A.T. (2020), “Örnekleriyle Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve-SPSS Uygulamaları”. Ankara, Seçkin Yayıncılık, kitap, ss.457

İngilis dili

1. Cohen L. ve Manion K. (2000), “Action Research” İçinde; L. Cohen, L. Manion ve K. Morrison (Edsitorler). “Research Methods in Education”, Londra: Routledge- Falmer, ss. 226-244
2. Creswell J. W. and Poth C. N. (2017), “Qualitative Inquiry And Research Design: Choosing Among Five Approaches”. Los Angeles: Sage Publications, p.14-25
3. Hancock D.R. and Algozzine B. (2006), “Doing Case Study Research: A Practical Guide for Beginners Researchers”. New York: Teachers College, p.45-63

4. Kandel N., Chungong S., Omaar A., and Xing J. (2020), “Health Security Capacities in The Context of COVID-19 Outbreak: An Analysis of International Health Regulations Annual Report Data From 182 Countries”, *The Lancet*, 394 (557), p.1045-1059
5. Khan D. and Yasmine Khan L. (2020), “The Economic Impact of COVID-19 on Developing Countries”. *ERJ*, №5 (1), p.42-45
6. Lee J. W. and McKibbin W. J. (2014). “Globalization and Disease: The case of SARS”, *Asian Economic Papers*”, 3(1), p.113-134
7. Martini M., Gazzaniga V., Bragazzi N. L., and Barberis I. (2019), “The Spanish Influenza Pandemic: a Lesson From History 100 Years After 1918”, *Journal of Preventive Medicine and Hygiene*”, №60(1), p.69-78
6. McKibbin W. J. and Sidorenko A. (2016), “Global Macroeconomic Consequences of Pandemic Influenza, Lowy Institute for International Policy”, Sydney, Australia, p.65-68
7. Mcmillan J. H. (1996), “Educational Research: Fundamentals for the Consumer”. New York: Harper Collins College Publishers, p.456
8. Moniruzzaman A., Chowdhury F. and Ferdous S. (2020), “Examining Usability Issues In Blockchain-Based Cryptocurrency Wallets”. “ICONCS 2020: “International Conference On Cyber Security And Computer Science”, p.631-643
9. Neuman W.L. (2007). “Basics of Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches”. Boston: Allyn and Bacon, p.24-29
10. Nicola M., Alsaf Z., Sohrabi C., Kerwan A., Al-Jabir A., Iosifidis C., (2020), “The Socio-Economic Implications of the Coronavirus Pandemic (COVID-19): A Review”, *International Journal of Surgery*”, №78, p.185-193
11. Patton M. Q. (2014). “Qualitative Research & Evaluation Methods Integrating Theory and Practice”. “CA: Sage Publications”, book, p.567

12. Pedroni P. (2014), “Panel Cointegration: Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the PPP Hypothesis”. *Econometric Theory*, 20(3), p.597-625
13. Richard T.R. Qiu, Jinah Park, ShiNa Li and Haiyan Song (2020), “Social costs of tourism during the COVID-19 pandemic”, “*Annals of Tourism Research*”, p. 36-38
14. Rubin H. and Rubin I. (1995), “Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data”. Thousand Oaks, CA: Sage publication, p.336
15. Salihova S., Bayramli K. and Aliyeva B. (2019). “The Impact between Tourism Sector, GDP and Export: Statistical Analysis Approach the Example of Kazakhstan”, “*International Journal of Civil Engineering and Technology*”, 10 (4): p. 996-999.
16. Schueffel P. (2017), “Alternative Distributed Ledger Technologies Blockchain vs. Tangle vs. Hashgraph – A High – Level Overview And Comparison”. “*SRRN Electronic Journal*”, №3(2), p.78-85
17. UNWTO (2020), “International Tourism Growth Continues to Outpace the Global Economy. World Tourism Organisation”, <https://www.unwto.org/international-tourism-growth-continues>
18. UNWTO (2020), “World Tourism Organization”, <https://www.unwto.org/>

Rus dili

1. А.О.Баинов, И.Н. Шапкин (2013), “Малое предпринимательства”. Москва, с.45-49
2. Алиев Г.А. (2012), “О развитии малого и среднего предпринимательство в Азербайджане”, Баку, с.15-25

İnternet resursları

1. <http://www.gsaz.az/articles/view/91/Azarbaycanin-iqlimi> (25.10.2021)
2. <http://www.ipsnews.net/2020/04/the-economic-impact-of-covid-19-on-developing-countries/> (10.01.2022)
3. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/live-updates-coronavirus-covid-19#1> (18.04.2022)
4. <https://www.nih.gov/> (31.03.2022)
5. <https://www.who.int/> (09.11.2021)
6. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201116/turizm-gelirleri-ve-giderleri.html>
(05.12.2021)
7. <https://www.stat.gov.az/> (15.12.2021)

Şəkillərin siyahısı

- Şəkil 1:** İnkişaf etməkdə olan episentrlərdə təsdiqlənmiş halların məcmu sayı (A) və 2 yanvar 2020-ci il tarixinə nisbətən fond indekslərinin və neft fyuçerslərinin dəyər dinamikası (B)..... 14
- Şəkil 2:** Seçilmiş ölkələrdə COVID-19 yoluxma sayı ilə fond bazarları arasında korrelyasiya.....15

Cədvəllərin siyahısı

- Cədvəl 1:** Sərhəd keçid məntəqələrindən keçənlərin sayı (min nəfərlə).....39
- Cədvəl 2:** Tədqiqatda iştirak edən menecerlərin demoqrafik xüsusiyyətləri və biznes məlumatları.. 43
- Cədvəl 3:** İştirakçıların pandemiya haqqında yaşadıkları mümkün problemlərə dair rəyləri.....45
- Cədvəl 4:** “COVID-19” pandemiyası üzrə müəssisə səviyyəsində görüləcək tədbirlərə bağlı rəhbər şəxslərin rəyləri.....46
- Cədvəl 5.** “COVID-19” pandemiyası ilə bağlı dövlət səviyyəsində görüləcək tədbirlərə müəssisə rəhbərlərinin fikirləri.....47
- Cədvəl 6:** Ölkələrin COVID-19 ilə mübarizədə xərclədikləri maddi vəsait.....66